

Universiteit
Leiden

The Netherlands

De woonplaats van de faam : grondslagen van de stadsbeschrijving in de zeventiende-eeuwse republiek

Verbaan, E.

Citation

Verbaan, E. (2011, December 15). *De woonplaats van de faam : grondslagen van de stadsbeschrijving in de zeventiende-eeuwse republiek*. Uitgeverij Verloren, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/18256>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/18256>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

2 Stedenlof

Inleiding

Lang geleden stond op de plek waar nu Haarlem ligt een onoverwinnelijk kasteel. Het was de woonstede van een onversaagde, heldhaftige en door zijn vijanden gevreesde ridder. Rond 400 begon deze Heer Lem met de bouw van een stad. Voortdurend hield hij supervisie en als het nodig was, hielp hij zelf een handje mee. Zelfs de godin Pallas Athene daalde uit de hemelen neer voor het verstrekken van wijze raad. Toen de torens door de wolken braken, was het tijd voor een naam. Lem raadpleegde geen waarzeggers en vogelroedelaars, zoals gebruikelijk was, maar noemde zijn nederzetting *Heer Lems Stad*. Later werd dit *Haarlem*. Dat is volgens een lang stedendicht van 668 versregels uit 1616 door toekomstig predikant Samuel Ampzing de geboorte van een stad die haars gelijke niet kent. In het vervolg van zijn gedicht legt hij uit waarom Haarlem zo geweldig is. Het doel hiervan is om Haarlem,

mijn Vader-stadt, haer eere te verbreyden,
En haren naem en faem ten Hemel toe te leyden,
O! kond door my haer roem so steyl en hoghe gaen,
Als aen het Firmament de gulde sterren staen.¹

Dichterlijke overdrijving was Ampzing zeker niet vreemd. Dichterlijke verbeelding ook niet. Met die opzet koos Ampzing een andere route dan de chorografen en de stadsbeschrijvers om het gestelde doel te bereiken. Die route is het onderwerp van dit hoofdstuk.

In de neerlandistiek en daarbuiten is nooit veel aandacht geweest voor het stedenlof. Voor zover het de revue passeerde, vielen de schijnwerpers op het kortere gedicht, vooral de *Stede-stemmen en dorpen* (1624) van Constantijn Huygens. Die aandacht heeft versluierd dat er vanaf de late zestiende en vroege zeventiende eeuw soms bijzonder omvangrijke gedichten in plano of pamfletvorm verschijnen die de stad niet in een beperkt aantal gemeenplaatsen bezingen (zoals in Huygens' tienregelige epigram-

¹ Ampzing, *Den lof van Haerlem* (1616), fol. A2r (citaat) en A2v-A3r.

men), maar juist in een groot aantal facetten.² In dat opzicht vertonen ze verwantschap met de stadsbeschrijvingen die terzelfder tijd in proza worden gepubliceerd. Door de waarschijnlijk geringe oplage en het relatief efemere karakter van het drukwerk, zijn veel van deze uitgaven slechts in een beperkt aantal exemplaren bewaard gebleven. Dat zou de relatief geringe aandacht in de vakliteratuur kunnen verklaren. Wel zijn er studies over de langere stedendichten op Haarlem³ en over het stedendicht in het algemeen, met name van de classicus F.P.T. Slits over het Latijnse stedendicht van de Griekse oudheid tot en met de zeventiende eeuw (waarin ook veel aandacht is voor Huygens' *Stede-stemmen*) en twee inspirerende artikelen van A.-J. Gelderblom over facetten van de topiek in stedendichten, vooral over de seksuele thematiek in lofprijzingen van handelssteden die hij analyseert volgens de poststructuralistische psychokritiek van J. Lacan.⁴

Deze studies vormen het uitgangspunt voor onze analyse van het langere stedendicht. Welke onderwerpen moesten aan de orde komen? Waaruit bestond de voortreffelijkheid van de bezongen stad? Om parallellen te kunnen trekken met de stadsbeschrijvingen en om onderlinge vergelijkingen tussen de stedendichten zinvol te maken, zullen we ons grotendeels beperken tot de provincie Holland in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Daarom liggen de stedendichten van Cornielie Brandt op Leiden (1594), Samuel Ampzing op Haarlem (1616) en Cornelis Schaghen op Alkmaar (1621) aan de basis van onze beschouwingen.

De Hollandse stad op rijm

Hoewel de Nederlanden een hoge verstedelijkingsgraad kenden en zich al in de vijftiende eeuw een urbane literatuur ontwikkelde, zijn er in het Middelnederlands opvallend weinig stedendichten geschreven.⁵ Het eerste specimen is niet van vroege maar

2 Pas in de jaren tachtig kwam het in de neerlandistiek tot bestudering van het genre, vooral in verband met de cyclus *Stede-stemmen* van Huygens. In 1981 verscheen een moderne editie van de *Stede-stemmen* en *Dorpen* met een uitgebreide inleiding over de traditie van de stedenlof van C.W. de Kruyter: Huygens, *Stede-stemmen en dorpen*, ed. De Kruyter (1981). Door een aantal wetenschappers werd op deze editie gereageerd: Broekmans, 'Huygens' Delft', 1987 en Van der Blom, 'Nog eens: Huygens' Delft', 1993. Inmiddels was ook verschenen: Strengolt, 'De stem van Alkmaar' (1979) en Strengolt, 'De Stede-stemmen' (1989). De meest recente studie van het genre is eveneens gewijd aan Huygens' cyclus: Leerintveld, 'Stedestemmen' (2008). Van hem is ook de laatste editie van de *Stede-stemmen: Huygens, Nederlandse gedichten*, ed. Leerintveld (2001), dl. 1, p. 273-298 en dl. 2, p. 647-685.

3 Het gaat om gedichten van Dirc Mathijszoon, Karel van Mander en Samuel Ampzing. Van Nierop, 'How to honour one's city' (1993) trekt de beste vergelijking en schetst de duidelijkste ontwikkelingen. Lees ook Leeftang, 'Dutch landscape' (1998); Spaans, 'Heimwee naar de middeleeuwen' (1989); De Bièvre, 'Violence and virtue' (1988); Kurtz, 'Samuel Ampzing' (1974).

4 Slits, *Het Latijnse stedendicht* (1990); Gelderblom, 'Woeste Noormannen' (1984) en 'De maagd en de mannen' (1986). Slits kon aansluiten bij een omvangrijke internationale literatuur, zoals Kugler, *Die Vorstellung der Stadt* (1986); Classsen, *Die Stadt im Spiegel der Descriptiones* (1980); Giegler, *Das Genos der Laudes Urbium* (1953) en Kienzle, *Der Lobpreis von Städten und Ländern* (1936). Aandacht voor het genre is er ook in: Grootes, 'Bredero' (1994); Spies, 'Het stadhuis staat op de Dam' (1979), de bloemlezing van Gelderblom (ed.), 'Ik wil rijmen' (1994), en over Antwerpen: Meeus, 'Noyt rijcker stadt' (1993) en 'Dye vermaerde coopstat van Antwerpen' (1995).

5 Pleij, 'Inleiding' (1991), p. 25-26 telt drie stedendichten in de Middelnederlandse letterkunde: Dirc Mathijszons gedicht op Haarlem van rond 1400 (zie n. 6), *De maghet van Ghend* (1380-1381) door Boudewijn van der Lore en het Nieuwe

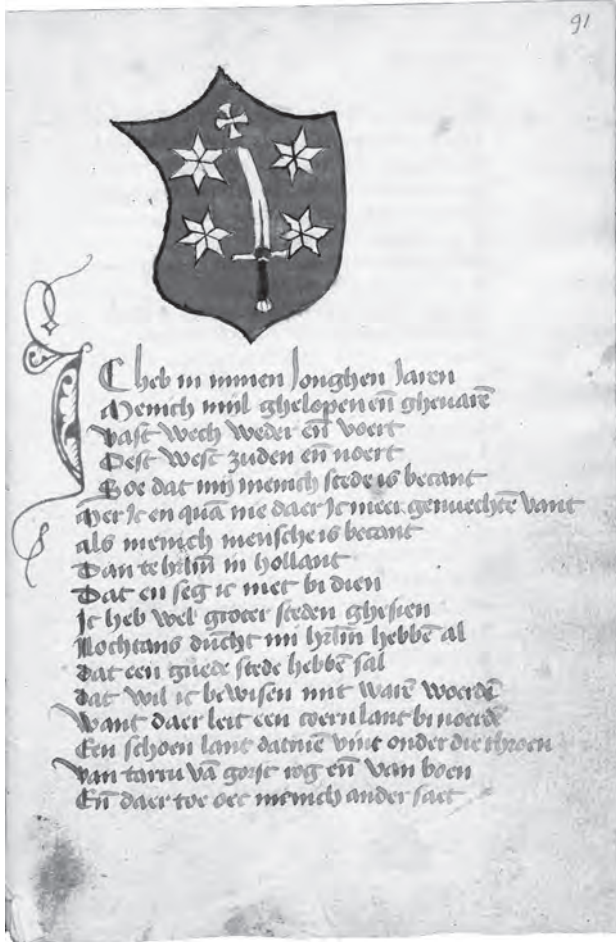
van late datum (rond 1400), komt niet uit de hoogontwikkelde steden van het Zuiden maar uit het bescheiden en perifere Haarlem, en is niet van de hand van een trotse burger maar van een rondreizende auteur en voordrachtskunstenaar (een zogenoemde sprookspreker) wiens band met de beschreven stad onduidelijk is. 'Ic heb in minen jonghen jaren menich mijl ghelopen ende ghevaren [...] soe dat mij menich stede is becant,' noteerde deze Dirc Mathijszoon, 'mer ic en quam nie daer ic meer genuechten vant'. Hij zal aantonen dat Haarlem alles heeft wat een goede stad betaamt.⁶

Voor een stedendicht maakt Mathijszoon echter opvallend weinig melding van de fysieke stad zelf. Het zijn vooral de omgeving, de goede eigenschappen van de inwoners, en het stadswapen die zijn aandacht trekken. Het eerste kwart van zijn 152 regels tellende gedicht wijdt hij aan Haarlems vruchtbare omgeving: ten noorden van de stad staan de landbouwgronden vol met tarwe, gerst en rogge, ten oosten voeren het groene gras en de heldere waterpartijen de hoofdtoon die voor vet vee, hoogwaardige zuivelproducten en lekkere zoetwatervissen zorgen. Het bos ten zuiden van de stad, de Haarlemmerhout, is een jagersparadijs waar men konijnen, hazen, herten, hinden, veldhoenders, fazanten, patrijzen en nog veel meer dieren kan vinden. In het westen, ten slotte, ligt de zee die de stad voorziet van zeevis en in zee levende zoogdieren, zoals bruinvissen, zeehonden, zalm, steur, kabeljauw, schelvis, wijting, schol, rog, heilbot en spiering. Na deze opsommingen vertelt Dirc in kort bestek over de Haarlemmers zelf en hun deugden: zij brouwen het beste bier en ze hebben de mooiste vrouwen die hij ooit heeft gezien – al lopen er ook 'lelijke taarten' rond 'waar een man van zou gruwen'.⁷ Bovendien zijn er dappere ridders en schildknappen. Hun dapperheid brengt de auteur op de verklaring van het stadswapen vanuit Haarlems belangrijkste heldendaad: de verovering van de Egyptische stad Damiate tijdens de Vijfde Kruistocht (1217-1221). Mathijszoon was een der eersten, zo niet de eerste die hierover schreef. Hij vertelde dat de Haarlemmers een zaag aan hun schip hadden bevestigd, waarmee zij de ijzeren ketting stukvoeren die de toegang tot de islamitische haven blokkeerde. Hierdoor kon Damiate door de kruisridders worden veroverd. Als dank had keizer Frederik II (1194-1250) de stad toestemming gegeven een zwaard in het stadswapen te voeren. Namens het kerkelijke gezag van de paus in Rome, aldus Mathijszoon, mocht daarbo-

jaer van Brugghe (1480) door Anthonis de Roovere (ong. 1430-1482). De laatste twee gedichten zijn allegorisch: het verslag van een visioen waarin de dichter de stedenmaagd (symbool voor de stadsbevolking) ziet zitten in een prieel (de stad). Om die reden zijn deze twee gedichten mijns inziens niet te bestempelen als stedendicht. Men leze over deze gedichten onder meer De Haan en Oosterman (ed.), *Is Brugghe groot* (1996), p. 162-165; Reynaert, 'Boudewijn van der Luere' (1980-1981); Viaene, 'Nieuwe jaer van Brugghe' (1959); De Roovere, *De gedichten* (1955), p. 360-365.

⁶ Rutgers van der Loeff (ed.), *Drie lofdichten* (1911), p. 13 r. 11-13. Dirc Mathijszoon was een vrije beroepsspreker die één keer (in 1400) in de rekeningen van de graven van Holland voorkomt. Over hem en zijn werk: Narrative sources (2009-), nr. NL0434; Dorren, *Eenheid en verscheidenheid* (2001), p. 197-198; Van Anrooij, 'Literatuur' (1999), p. 234-236; Groenveld, *Haarlemse glasraamschenkingen* (1998); Leeflang, 'Dutch landscape' (1997), p. 58; Hogenelst, *Sproken* (1997), nr. R356; Hogenelst en Van Oostrom, *Handgeschreven wereld* (1995), p. 237-238; Van der Ree-Scholtens (red.), *Deugd boven geweld* (1995), p. 100-102; Van Anrooij, 'Middeleeuwse sporen' (1993), p. 15-16; Van Nierop, 'How to honour' (1993), p. 275; Meder, *Sprookspreker* (1991), p. 451 en 569; Meder, 'Willem van Hildegaersberch: spreker tussen hof en stad' (1991), p. 152; Slits, *Het Latijnse stededicht* (1990), p. 241-242; Carasso-Kok, *Repertorium* (1981), nr. 223.

⁷ Rutgers van der Loeff (ed.), *Drie lofdichten* (1911), p. 15 r. 63-64. De vertaling in modern Nederlands is van Hogenelst en Van Oostrom, *Handgeschreven wereld* (1995), p. 237.

Afb. 11 Openingsbladzijde van
Dirc Mathijszoon's gedicht op
Haarlem (ong. 1400).

ven een Grieks kruis worden geplaatst. De vier patriarchen verleenden de stad ten slotte het recht hieromheen vier sterren te plaatsen, omdat 'si ghecome waren van verren'. Het stedendicht opent met een afbeelding van het nieuwe stadswapen dat aan het slot van het gedicht wordt beschreven (afb. 11).⁸

Dit stedendicht bleef lange tijd een eenling. Andere Middelnederlandse gedichten over steden gaven geen algemene, lovende beschrijving, maar spraken over een specifieke actuele gebeurtenis of situatie.⁹ In Holland dichtte sprookjespreker Willem van Hildegasberch in 1401 bijvoorbeeld over een oproer van Leidse textielarbeiders en de

8 Over de Haarlemse Damiatelegende raadplege men vooral Van Anrooij, 'Middelleeuwse sporen' (1993).

9 Uitzondering is de cyclus van zes Latijnse stedendichten op Leiden, Haarlem, Deventer, Delft, Den Haag en Amsterdam die zijn opgenomen in de tweede versie (1484-1494) van de Hollandse kroniek van Jan Gerbrandsz van Leyden († 1504), door hem toegeschreven aan 'een zekere dichter' ('poeta quidam'), mogelijk Cornelius Aurelius. De gedichten zijn te vinden in: Sweertius, *Rerum Belgicarum annales* (1620), dl. 1, p. 7-8 (Leiden en Haarlem), 64 (Deventer), 136 (Delft), 203 (Den Haag) en 251 (Amsterdam). Hierover: Tilmans, 'De ontwikkeling van een vaderlandbegrip' (1999), p. 17; Tilmans, Aurelius en de Divisiechroniek (1988), p. 23, 123; Slits, *Het Latijnse stedendicht* (1990), p. 247-251.

gevolgen daarvan. Hij poogde graaf Albrecht van Beieren (1336-1404) – die op het punt had gestaan de stad met geweld in het gelid te brengen – te overtuigen van de Leidse loyaliteit.¹⁰ Voor Mathijszoon daarentegen was de stad zelf als verschijnsel de belangrijkste aanleiding: hij zal Haarlems superioriteit bewijzen door haar in een groot aantal facetten te beschrijven. Dergelijke stedenlof kennen we verder alleen in gecompri-meerde vorm als passage in historische of hagiografische werken.¹¹ Gedurende de hele vijftiende en zestiende eeuw thematiseerden zelfs de stedelijke literatuurbedrijvers bij uitstek, de rederijkers, de stad zelden of nooit, ook al was de stedelijke ruimte in veel van hun teksten aanwezig als een vanzelfsprekende achtergrond.¹²

In de Noordelijke Nederlanden verandert dit in de turbulente decennia rond 1600.¹³ Dan worden er steeds meer, over het algemeen vrij korte stedendichten geschreven en gepubliceerd, die overal kunnen worden teruggevonden: als drempeldicht of als onderdeel van geografische en historische werken, als bijschrift onder prenten en kaarten of als opschrift op schilderijen en bouwwerken, als losse teksten in bundels en liedboekjes, en als gelegenheidsgedichten naar aanleiding van branden, instortingen of oorlogshandelingen.¹⁴ Ook in andere genres werd steeds vaker stedenlof opgenomen. Lofdichten op rivieren (stroomgedichten) bevatten ook de lof op steden die aan haar oevers liggen. Het omvangrijke *Ystroom* (1671) van Vondel-epigoon Johannes Antonides van der Goes (1647-1684) concentreerde zich zelfs hoofdzakelijk op een verheerlijking van de handelsstad Amsterdam.¹⁵ Ook in architectuurgedichten was stedenlof geen on-

10 Hogenelst, *Sproken en sprekers* (1997), nr. 219. Over deze sproke leze men Meder, *Sprookspreker in Holland* (1991), p. 162-164; Meder, 'Willem van Hildegaersberch en het Leidse oproer' (1991). Over Van Hildegaersberch's *Van den sloetel en Van der Lore's* vrijwel gelijktijdige gedicht op Gent – beide verdedigen in feite stedelijke belangen tegenover de vorst – raadplege men ook Pleij, *Het geveugelde woord* (2007), p. 32-33.

11 Heinric van Veldeke (1128-1190) nam in de *Sint Servoës legende* (ong. 1164) enkele lovende regels over Tongeren en Maastricht op: Van Oostrom, *Stemmen op schrift* (2006), p. 118-120; Slits, *Het Latijnse stededicht* (1990), p. 211-212; Schieb, 'Die Stadtbeschreibungen der Veldekeüberlieferung' (1952). Lees over de middeleeuwse stedenlof in het algemeen met name Classen, 'Lodovico Guicciardini's Descriptione' (1991); Slits, *Het Latijnse stededicht* (1990), p. 187-214; Kugler, *Die Vorstellung der Stadt* (1986); Schmidt, 'Mittelalterliches und humanistisches Städtelob' (1981); Classen, *Die Stadt im Spiegel der Descriptiones* (1980); Hyde, 'Medieval descriptions' (1965-1966); Giegler, *Das Genos der Laudes Urbium* (1953); Witzel, *Der geographische Exkurs* (1952).

12 Lees hierover met name Van Bruaene, 'De stad als scheldwoord' (2006) en Ramakers, 'De stad als decor' (1995). Over de stedelijke achtergrond van de rederijkerij in het algemeen raadplege men onder meer Pleij, *Het geveugelde woord* (2007) en over de Zuidnederlandse rederijkerij Van Bruaene, *Om beters wille* (2008) en over de Noordnederlandse rederijkerij Van Dixhoorn, *Lustige geesten* (2004); Ramakers (red.), *Conformisten en rebellen* (2003); Boheemen en Van der Heijden, *Met minnen versaemt* (1999). Rederijkers schijnen de stad pas in de zeventiende eeuw werkelijk te thematiseren. Hierop wijzen onder meer de belegeringsspeken, die rond 1600 populair werden: Ramakers, 'De gespeelde stad' (1993). Zie ook de *Antwoorden op de vraghe* (1646) door welke drie voornaamste zaken 'men Hoorns lof beroemt en groot mach maken', het verslag van een wedstrijd die was gehouden door De roode angieren en georganiseerd door Jan Boekaert.

13 Zie met name Gelderblom (ed.), 'k Wil rijmen' (1994), p. 129-133; Slits, *Het Latijnse stededicht* (1990), p. 299-300.

14 Vooralsnog ontbreekt een overzicht van deze rijke productie. Veel gegevens biedt Slits, *Het Latijnse stededicht* (1990). Daarnaast is in bloemlezingen materiaal te vinden, zoals Sipke van der Land, *De mooiste gedichten over Den Haag* (1998); Gelderblom, 'k Wil rijmen wat ik bouw' (1994); Prick van Wely, *Roem van Amsterdam* (1982); Prick van Wely, *Haarlemse liedjes* (1981); Prick van Wely, *O Holland schoon* (1966); Van der Bijll, *Amsterdam bezongen* (1947). Over Hollandse stedendichten beschikken we over twee studies van Gelderblom: 'De maagd en de mannen' (1991) en 'Woeste Noormannen' (1984). Aan liedboekjes in verband met stedendichten is aandacht besteed door Grijp, 'De Rotterdamsche faem-bazuyn' (1992) en Veldhuyzen, 'Oud-Leidse liedboeken' (1968).

15 Antonides van der Goes, *Ystroom* (1671). Een digitale uitgave van de hand van B. Thijs is beschikbaar op <http://www>.

gewoon element. Joost van den Vondels (1587-1679) *Inwydinge van't stadhuis t'Amsterdam* (1655) prijst niet alleen het stadhuis, maar ook de stad Amsterdam, vooral de morele voortreffelijkheid van haar stadsbestuur en stadsbevolking.¹⁶

Bovendien begonnen auteurs ook cycli stedendichten te schrijven.¹⁷ De bekendste en veel geciteerde cyclus is van Constantijn Huygens (1596-1687) die in 1624 een reeks epigrammen (elk bestaande uit tien alexandrijnen) op de stemhebbende steden van Holland schreef onder de titel *Stede-stemmen*, volgens eigen zeggen zijn beste dichtwerk. Huygens beschreef eerst de achttien stemhebbende steden in de volgorde waarin zij het woord voerden in de Staten van Holland, dus in hun hiërarchische volgorde. Vervolgens bracht hij zes 'beruchte' dorpen uit de omgeving waarin hij woonde, voor het voetlicht (Den Haag, 's-Gravenzande, Rijswijk, Loosduinen, Scheveningen en Valkenburg). In alle gedichten worden de beschreven plaatsen sprekend opgevoerd. Vaste onderwerpen waren een (vaak speelse) verklaring van de stadsnaam – een onderwerp dat bij Dirc Mathijszoon ontbrak –, de voordelige ligging van de stad – een onderwerp dat beduidend minder prominent aanwezig was dan in de middeleeuwse denkwereld van de sprookspreker – en ten slotte noemenswaardigheden die de pratende steden haalden uit hun eigen geschiedenis en die vooral (maar zeker niet alleen) herinnerden aan de gebeurtenissen tijdens de Opstand. Zoals A. Leerintveld heeft betoogd, wilde Huygens op die manier de steden overtuigen van hun eigenwaarde, de Hollandse Staten steunen in de na het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) voortgezette oorlog met Spanje, en zichzelf laten kennen als een goed en oranjegezind vaderlander. Vanwege die laatste thematiek zijn de gedichten wel gekarakteriseerd als een verkapte sollicitatie. Huygens had zijn opleiding namelijk net afgerond, inclusief vier diplomatieke reizen naar Venetië en Engeland. Nu was hij op zoek naar werk in de diplomatie of Haagse ambtenarij.¹⁸

huygensinstituut.knaw.nl/epub/ystroom/. Over dit werk leze men onder meer Van Strien, 'Het beeld van een stad' (2005); Thijs, 'A peace-loving deity' (2004); Van Mourik, 'De lofdichten' (1975). Dit is vergelijkbaar met de lange rede die de Vecht geeft aan het slot van P.C. Hoofft's *Geeraert van Velsen* (ed. Duits (2005), r. 1478-1743) waarin de rivier de glorie-tijd van Amsterdam voorspelt, die overeenkomt met Hoofft's eigen tijd, en waarin de Oranjes als de grote bevrijders van de tirannie worden voorgesteld.

16 Lees over dit soort gedichten Kranz, *Das Architekturgedicht* (1988). Over architectuurgedichten op het Amsterdamse stadhuis raadplege men Spies, 'Minerva's commentaar' (1993) en 'Het stadhuis staat op de Dam' (1979). In het verlengde hiervan valt nog te wijzen op de 'kroniek van Staets'. Deze kroniek in dichtvorm over de jaren 1594-1628 behelst een chronologische opsomming van bouwactiviteiten in Amsterdam, opgetekend door Jacob Laurensz op verzoek van de bedlegerige, zeventigjarige stadstimmerman Henrick Jacobsz Staets (ong. 1558-1631). Over Laurensz: NNBW, dl. 9, kol. 580-581. Hoewel de tekst een hommage is aan een stadstimmerman met 34 jaar trouwe dienst, wordt via diens prestaties vooral de stad geprezen. De stad is dan ook aan het woord – door de vele bouwactiviteiten is zij in korte tijd groot geworden zoals een kind volwassen wordt. De Roever, 'De kroniek van Staets', 1886.

17 Dat was in de Nederlanden geen nieuw verschijnsel. De Haarlemmer karmeliet Jan Gerbrandsz van Leyden, bijvoorbeeld, had verspreid over de tweede versie van zijn Hollandse kroniek reeds een cyclus van zes stedendichten opgenomen. Zie n. 9.

18 Lees hierover Leerintveld, 'Stedestemmen' (2008); Slits, *Het Latijnse stedendicht* (1990), p. 272-299; Strenght, 'De Stede-stemmen' (1989); Huygens, *Stede-stemmen*, ed. De Kruyter (1981). Over de Otia (waarin de stedestemmen waren gepubliceerd) als 'sollicitatiedossier' leze men: Blom, 'Solliciteren met poëzie' (2007). Mogelijk had Huygens de *Urbes* (1546) van Julius Caesar Scaliger willen navolgen, een reeks van 98 epigrammen op vooral Italiaanse steden. Het voorbeeld van Huygens inspireerde op zijn beurt andere dichters. Bekend is de Latijnse cyclus van Caspar Barlaeus uit 1628, waarover Slits schreef in *Het Latijnse stedendicht* (1990). Minder bekend zijn de reeksen stedendichtjes van onder meer Frederick van Stralen uit 1647 (in: Pontanus, *XIV boeken van de Gelderse geschiedenissen*, ed. Van Slichtenhorst (1653-1654), p. 114-116), Jacob van der Eyck (*Urbium Belgicarum centuria* (1651), passim), Johannes van Toledo (*Tydquister der jeugt* (1669), p. 53-55) en

De anatomie van een genre

Wie de stedendichten van Samuel Ampzing, Dirc Mathijszoon en Constantijn Huygens leest, komt er snel achter dat bepaalde onderwerpen telkens terugkomen. Het spel met de stadsnaam, de prijzenswaardige omgeving en het noemen van belangrijke gebeurtenissen uit de stadsgeschiedenis zijn daar voorbeelden van. Dit voert, uiteraard, terug tot de klassieke retorica. Voor het prijzen van steden waren namelijk al in de oudheid een aantal regels vastgelegd. Die gingen uit van het basisidee van wat loven eigenlijk is: het benadrukken en uitvoerig beschrijven van de positieve kanten van een zaak en het minimaliseren (en zo mogelijk verzwijgen) van de negatieve. Bovendien gold de idee dat het onbelangrijk is of de dingen werkelijk zo zijn als ze worden beschreven, of dat de beweringen worden gestaafd met wetenschappelijk aanvaardbaar bewijsmateriaal. Het gaat nadrukkelijk niet om het schetsen van een waarheidsgetrouw beeld, maar om het plezier dat de lezer aan het gedicht beleeft en de didactische boodschap die hij er vindt. Verzwijgen en in sommige gevallen zelfs liegen waren daarom veroorloofd. De Italiaanse humanist Julius Caesar Scaliger (1484-1558) adviseerde in zijn bijzonder invloedrijke, postuum verschenen *Zeven boeken over de dichtkunst* (1561) bijvoorbeeld dat als een stad kleiner wordt in plaats van groter, je dat beter onvermeld kunt laten. Anderen schreven voor dat je gerust bepaalde kwaliteiten kunt noemen die er in werkelijkheid niet zijn.¹⁹

De onderwerpen die aan de orde moeten komen, werden voor het eerst geïnventariseerd door Marcus Fabius Quintilianus, de Romeinse redenaar die met zijn vuistdikke *Opleiding tot redenaar* het retorische standaardwerk had geschreven. Volgens hem was het prijzen van steden een variant op het prijzen van mensen:

Steden worden op dezelfde manier geprezen als mensen. De stichter is een soort vader; ouderdom verleent veel gezag, zoals bij hen die uit de aarde voortgekomen zouden zijn; met betrekking tot daden kan men net als bij individuen van deugden en ondeugden spreken. Wat te maken heeft met de natuurlijke gesteldheid en bescherming van het terrein is eigen aan steden.²⁰

Er zijn dus drie belangrijke onderwerpen. De lofredenaar behandelt de oorsprong van de stad (zoals je bij personen de vader prijst) en de burgers met hun deugden (zoals je kinderen prijst). Alleen het derde onderwerp is niet ontleend aan de lof op personen

David van Hoogstraten (*Gedichten* (1697), p. 282-284). Huygens' stedendichten worden onder meer geciteerd in stadsbeschrijvingen zoals Brandt, *Historie* (1666), fol. **2r en chorografieën zoals Abraham van den Burghs (1621-1669) wapenkaart *Hoe en wanneer Holland tot een graefschap is afgesondert* (1647). Zelfs in de achttiende eeuw werd Huygens nog regelmatig geciteerd, zoals in Smids, *Schatkamer der Nederlandse oudheden* (1711), waarop Leerintveld en Strengtholt al eens gewezen hebben.

19 Lees hierover Slits, *Het latijnse stededicht* (1990), p. 6-7 en 70; Leeman en Braet, *Klassieke retorica* (1987), p. 73 en 90; Lausberg, *Handbuch* (1973), par. 243. Het advies van Scaliger staat in diens *Poetics libri septem*, ed. Deitz en Vogt-Spira (1994-2003), III.120. Een voorbeeld van het advies om niet-bestaande kwaliteiten op te nemen is te vinden in de *Rhetorica ad Alexandrum*, 3, 1425b r. 36-40. Ik raadpleegde de editie in Aristoteles, *Problems* (1936-1937).

20 Quintilianus, *Institutio oratoria*, ed. en vert. Rahn (1988), III 7, 26. De Nederlandse vertaling is geciteerd naar Quintilianus, *De opleiding tot redenaar*, vert. Gerbrandy (2001).

maar op landstreken: de ligging en versterking van de stad.²¹ Die algemene voorschriften werden verder uitgewerkt door de derde-eeuwse retor Menander van Laodicea, wiens gedetailleerde behandeling van de stedenlof in twee omvangrijke traktaten grote invloed heeft gehad. Menander volgde Quintilianus' hoofdlijnen maar splitste diens onderwerp 'burgers' in enerzijds hun daden en anderzijds hun bekwaamheden (een splitsing die hij rechtstreeks ontleende aan de personenlof). Belangrijk is het hier te constateren dat onder 'bekwaamheden' de talenten van de burgers moesten worden beschreven, zoals hun goede staatsinrichting en hun prestaties op het gebied van wetenschappen, ambachten en schone kunsten en dat de 'daden' dienden te worden besproken volgens de vier kardinale deugden – wijsheid, rechtvaardigheid, dapperheid en matigheid – waarmee elk menselijk handelen kon worden beoordeeld. Zo ontstond in feite een ethisch profiel van de burgerij.²²

De belangrijkste theoretici uit de vroegmoderne tijd (zoals de reeds genoemde Scaliger) bouwden verder op het werk van hun klassieke voorgangers. Hun voorschriften zijn altijd varianten op het driedelige systeem dat door Quintilianus was voorgesteld en door Menander was ingevuld, maar aangepast aan de eisen van de eigen tijd. De Leidse hoogleraar Gerardus Joannes Vossius (1577-1649), bijvoorbeeld, verwijst expliciet naar zijn voorgangers maar breidt het aantal hoofdonderwerpen uit tot vijf. De eerste twee hebben te maken met de oorsprong en zijn duidelijk geïnspireerd op Quintilianus: een stad wordt geprezen om haar stichters en om een bepaald tijdsaspect, zoals haar grote ouderdom. Daarna volgen de ligging van de stad, een exposé over haar belangrijkste gebouwen – een onderwerp dat noch door Quintilianus noch door Menander naar voren was gebracht, maar dat in de meeste vroegmoderne voorschriften niet ontbrak²³ – en ten slotte een verhaal over haar burgers en inwoners, bij-

21 Lees hierover Slits, *Het Latijnse stededicht* (1990), p. 29-30 (Quintilianus) en 20, 23, 40, 51, 52 en 70 (samenhang met de personenlof); Lausberg, *Handbuch* (1973), par. 247.2. De idee dat stedenlof is gebaseerd op de personenlof gold ook in de vroegmoderne tijd. Men leze bijvoorbeeld de invloedrijke scholiën uit 1542 op de retorische vooroefeningen van Aptonius door Reinhard Lorch: 'Urbes laudantur non secus atque homines.' Aptonius, *Progymnasmata*, ed. Agricola, Catanaeus en Lorch (1603), p. 206. Ook raadplege men de beschouwingen van Gerardus Vossius bijna een eeuw later in Vossius, *Rhetorices contractae* (1627), I.4.35[=37] en Vossius, *Commentariorum rhetoricorum* (1630), I.5.

22 Russell en Wilson (ed. en vert.), *Menander rhetor* (1981). In het grootste deel van het eerste traktaat geeft Menander aanwijzingen voor het schrijven van een lofrede op een stad, in het tweede behandelt hij vijftien soorten redevoeringen, waarvan de stedenlof vaak een onderdeel is. Hij gaf voor elk van de vier hoofdonderwerpen uitputtende lijsten met zaken die besproken moesten worden. Schematische weergaven zijn te vinden bij Slits, *Het Latijnse stededicht* (1990), p. 34-37 (die Menanders tracaten uitgebreid behandelt op p. 32-42) en Giegler, *Das Genos der Laudes urbium* (1953), p. 13-14. In de Byzantijnse wereld gold Menander tot in de zestiende eeuw als autoriteit op het gebied van de retorica. Receptiegegevens zijn onder meer te vinden bij Kennedy, *Greek rhetoric* (1983), p. 25-26, 69, 133, 174, 229, 240-241, 270, 293 en 324; Wilson, *Scholars of Byzantium* (1983), p. 25, 185 en 243-244; Russell en Wilson (ed. en vert.), *Menander rhetor* (1981), p. xxxiv-xxxvi en xl-xliv (waar afschriften worden genoemd uit de 10^e tot en met de 16^e eeuw afkomstig uit het Oost-Romeinse Rijk). In het Latijnse westen was de kennis van Menanders werken verloren gegaan. Hierover Slits, *Het Latijnse stededicht* (1990), p. 42; Russell en Wilson (ed. en vert.), *Menander rhetor* (1981), p. xl-xliv. De receptie van Menander herbegint in de late vijftiende en vroege zestiende eeuw: in 1508-1509 publiceert de Venetiaanse drukker Aldus Manutius (ong. 1449-1515) de editio princeps van de Griekse tekst in diens tweedelige verzameleditie van *rhetores Graeci*. Vertalingen in het Latijn en Italiaans volgden. Over deze edities raadplege men Stoffel, *Die Regeln Menanders* (1974), p. 112-113, 121 en 279-280.

23 Volgens Scaliger bijvoorbeeld als onderdeel van de topos 'burgers'. Scaliger, *Poetices libri septem*, ed. Deitz en Vogt-Spira (19940-2993), III.1120.

voorbeeld over hun grote aantal of hun voortreffelijkheid op het gebied van studie, gewoontes, en wapenfeiten.²⁴

De omvangrijke stedendichten die rond 1600 begonnen te verschijnen, volgden dit patroon.²⁵ Dit deed bijvoorbeeld de nu vrijwel onbekende Cornielie Brandt in een ruim 400 Franse alexandrijnen tellende *Himne en l'honneur de la ville de Leyden* uit 1594. Brandt was krijgsman in het leger van prins Maurits. Volgens eigen zeggen genoot hij zijn opvoeding in Holland maar was hij er niet geboren. Mogelijk kwam hij uit Brabant. Als tijdens de winter het krijgsbedrijf stillag, bracht hij zijn tijd door met dichten, zo schreef hij. Kennelijk verbleef hij dan in Leiden, want daar verschenen zijn hymne op deze stad en een tweetalige *Himne oft' lofsanck van Hollandt* (1595).²⁶ Brandt – duidelijk geïnspireerd door de poëzie van Jan van der Noot (ong. 1539–ong. 1595) en de Franse Pléiade – opent met een Natureingang. De lente is aangebroken en alle zorgen vallen van hem af. De katholieke vijand is verdreven. Nu heeft hij lust om, ver van het krijgsgewoel, te dichten. Als vreemdeling die regelmatig in de stad verkeert, ziet hij zich verplicht om Leiden te bezingen. Eerst bespreekt hij de naam van de stad en haar prachtige omgeving. Uitgebreider gaat hij in op de topografie van de stad zelf, met haar verdedigingswerken, straten, grachten en gebouwen. Hij sluit af met een aantal onderwerpen dat we onder de noemer 'burgers' kunnen samennemen: de wijsheid van de stadsregering, de belegeringen die de stad heeft doorstaan (met veel ruimte voor de fameuze jaren 1573–1574) en een korte passage over de Leidse universiteit.

Dit patroon, dat onder meer wordt herhaald in Ampzings 668 versregels tellende *Den lof van Haerlem* (1616) en het *Alckmaar lof-dicht* (1621) met 1112 versregels van Cornelis

24 Vossius, *Rhetorices contractae* (1627), I.4.37 en *Oratorium institutionem* (1630), I.5.39. Verwijzingen naar Menander en Scaliger zijn te vinden in Vossius' *Oratorium institutionem* (1630), I.5.34 en *Poeticarum institutionum* (1647), III.12.8. Scaligers voorschriften voor de stedenlof en zijn afhankelijkheid van Menander zijn beschreven door Slits, *Het latijnse stedendicht* (1990), p. 64–70. Vossius noemt – opvallend genoeg – de staatsinrichting niet als onderwerp. Anderen laten de topos 'oorsprong' achterwege, zoals Georgius Macropedius (ong. 1487–1558) in diens voorschriften (*Epistolica* (1556), fol. B6v), voorbeeldbeschrijving van de stad Luik (*Epistolica* (1556), fol. B8v–C2v met een Nederlandse vertaling in Slits, *Het Latijnse stedendicht* (1990), p. 58–63) en *Ode aan de stad Utrecht*, vert. Slits (2008).

25 De auteurs kenden de retorische voorschriften, die zij wellicht op de Latijnse school hadden geleerd, en/of zij volgden het voorbeeld van andere stedendichten. Zij konden daarbij terugrijpen op een rijke traditie in binnen- en buitenland die zich manifesteerde in het Latijn en in de volkstalen. Lees hierover Slits, *Het Latijnse stedendicht* (1990). Soms valt er te wijzen op een autochtone traditie. In Haarlem loopt een directe lijn van Dirc Mathijszoon (rond 1400) via Karel van Mander (1596) naar Samuel Ampzing (1616). Karel van Mander schreef twee 'beelden' van Haarlem die waarschijnlijk moeten worden gedateerd in 1596: GAH 44-001469 M en 43-000333 X, uitgegeven in Rutgers van der Loeff (ed.), *Drie lofdichten op Haarlem* (1911), p. 19–28. Van Manders afhankelijkheid van Mathijszoon is bekend: zie de literatuur in n. 3. Mijns inziens is het waarschijnlijk dat Ampzing op zijn beurt het werk van Van Mander kende, omdat hij de term 'buitenstadsgelegenheid' gebruikt, die ook in het eerste 'beeld' van Van Mander voorkomt.

26 Opmerkingen over de auteur en zijn werk bij Bostoën, 'Waar de mooiste vrouwen zijn' (2001), p. 138–140; Van Dorsten, Thomas Basson (1961), 32, 33, 34, 75, 76 en appendix 1 nrs. 14 en 19; Van der Aa, *Biographisch woordenboek*, dl. 2-II, p. 1185; Van der Aa, *Nieuw biographisch, anthologisch en critisch woordenboek*, dl. 1, p. 464. Brandt, *Himne en l'honneur de la ville de Leyden* (1594) is slechts bekend in één exemplaar. Het werd voor het eerst voor het voetlicht gebracht tijdens de tentoonstelling die op 4–6 oktober 1824 in het Leidse stadhuis werd gehouden ter gelegenheid van de herdenking van het ontzet (Roemer, *Het vijfde halve eeuw feest* (1824), p. 226 nr. 70 en Seyn, *Catalogus* (1824), p. 30 nr. 70) en is sindsdien vrijwel vergeten. Over Brandts Hollandse opvoeding en woonplaats: Brandt, *Himne oft' lofsanck van Hollandt* (1595), fol. *) (2r. Over zijn mogelijke Brabantse origine: Bostoën, 'Waar de mooiste vrouwen zijn' (2001), p. 139 en de handschriftelijke aantekening in exemplaar UBA O 62-1340 van de lofzang op Holland.

Schaghen, treffen we ook aan in gedichten met een afwijkend structuurprincipe.²⁷ De Haagse burgemeesterszoon Jacob van der Does (1641-1680) beschrijft in zijn *'s Gravenhage* (1668) bijvoorbeeld een viertal wandelingen door de straten van de residentie en haar omgeving. Zijn tochten voerden hem langs de belangrijkste bezienswaardigheden die hij expliciet niet op poëtische wijze beschrijft, maar met de waarheidszin van de *'Historica'*, zodat 'een yeder in dit Rijm meer waerheyt sal vinden, als lof.'²⁸ Hij richtte zich niet zozeer op een beschrijving van het begin en de opkomst van het vlek, maar op zijn tegenwoordige toestand, met veel nadruk op de aanwezigheid van de Staten van Holland, Staten-Generaal en de logementen van Hollands stemhebbende steden aan de ene kant, en op de prettige plaatsen waar het aangenaam toeven was, zoals het Voorhout, aan de andere. Zijn doelstelling was om iedereen op te wekken naar Den Haag te komen en degenen die er al zijn geweest te laten zien hoezeer de plaats in de afgelopen jaren is uitgebreid – aan sommige huizen wordt zelfs nog gebouwd.²⁹ Met dergelijke toeristische bedoelingen lijkt hij zich vooral te richten tot de 'vreemdeling', die de bijgevoegde plattegrond van Cornelis Elandts (*1641) overigens ter oriëntatie kon raadplegen.³⁰ Desondanks begint Van der Does plichtsgetroouw bij de stichting, groei en naam van het dorp. Daarna beschrijft hij kort het Haagse ommeland en gaat dan over op zijn stadswandelingen die alle beginnen vanuit een andere kompasrichting en openen met een beschrijving van wat er buiten het vlek te doen en te zien is. Tijdens de wandelingen zelf spelen niet alleen de gebouwen maar ook de Hagenaars die er lopen een belangrijke rol. Hij rust bijvoorbeeld uit op het druk bezochte Voorhout waar hij van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat levendige scènes observeert die rechtstreeks zijn geïnspireerd op Huygens' eersteling *Batava Tempe*, dat is 't Voorhout van 's-Gravenhage (1621). Op die manier handhaafde Van der Does dus de driedeling oorsprong, ligging en burgers.³¹

Ligging

Wie de ligging wilde bespreken, maakte een onderscheid tussen het ommeland en de stad zelf. Scaliger stipuleerde bijvoorbeeld dat de dichter met het ommeland (*locus*)

27 Niet iedereen volgde dit standaardpatroon. Zij lieten de oorsprong of ligging van de stad achterwege. Een zeventiende-eeuws *Liedeken van Haerlem* wilde de fysieke stad en de eerzaamheid van haar burgers eren. Daarom opende het met de topos 'burgers' en besloot het met de 'ligging'. Een uiteenzetting over de oorsprong van de stad was minder relevant en bleef achterwege. Zie p. 123 en n. 115.

28 Van der Does, *'s Gravenhage* (1668), fol.)(3r.

29 Van der Does, *'s Gravenhage* (1668), p. 6.

30 Van der Does, *'s Gravenhage* (1668), p. 14.

31 Van der Does, *'s Gravenhage* (1668), p. 7-13 (oorsprong), 16-36 (het Voorhout met op p. 16 een verwijzing naar Huygens' *Batava Tempe*). Net als het geval was bij de stedendichten van Ampzing, Schaghen en Huygens, was Van der Does' gedicht een jeugdwerk van een jonge man met een gedegen klassieke, maar in zijn geval niet-universitaire opleiding die aan de vooravond stond van een behoorlijke carrière. Over de auteur en zijn werk leze men Krantz, *Das Architekturgedicht* (1988), p. 70-72; NNBW, dl. 6, kol. 424-425; Frederiks, 'Jacob van der Does' (1894); Bosboom, 'Jacob van der Does' (1849-1851). Over de bij het gedicht horende plattegrond en de vijf illustraties door Cornelis Elandts zij verwezen naar Groenveld e.a., *Den Haag* (2007), p. 69-70; Dumas, *Haagse stadsgezichten* (1991), p. 379; Frederiks, 'Jacob van der Does' (1894), p. 79.

moest beginnen. Hier diende hij de belendenden te bespreken en aandacht te schenken aan de vruchtbaarheid van het land, de mogelijkheid tot invoer van noodzakelijke levensbenodigdheden en de veiligheid die de natuurlijke omgeving biedt. Daarna komt de ligging van de stad zelf aan bod (*situs*). Hier gaat het om de gezondheid van de locatie, de sterkte van de verdedigingswerken en de aanwezigheid van luisterrijke gebouwen.³² Zoals we zullen zien, keren twee aspecten daarbij telkens terug: het nut en het vermaak.

Opmerkingen over het nut van de *locus* voor stad en stadsbevolking stonden in een lange retorische traditie. In die traditie golden voor rivieren de rijkdom aan vis en de veelheid aan schepen als lovenswaardige kwaliteiten. Voor bossen en duinen kon de rijkdom aan wild en de jacht aan de orde worden gebracht, en voor weilanden en akkers waren de belangrijkste onderwerpen hun vruchtbaarheid, de rijke oogsten en het vele vee.³³ Hoe meer het landschap voor de voedselvoorziening werd gebruikt, hoe mooier men het vond. Natuurschoon was verbonden met utiliteit, al stelde men een zekere afwisseling wel op prijs. Lag hierop in de vroege stedendichten, zoals de lof van Haarlem rond 1400 door sprookspreker Dirc Mathijszoon, nog de volle nadruk, in de vroegmoderne tijd vond ook de nieuw ontwikkelde vrijetijdsbesteding van de bovenlagen van de stadsbevolking haar weerslag in de beschrijving van het stedelijke ommeland. Regenten, zakenlui en andere welgestelden ontvluchtten de dichtbevolkte, lawaaierige en stinkende stad in hun luxueuze buitenplaatsen en bescheiden, geometrisch aangelegde tuintjes die buiten de stadsmuren lagen. Ook werd er druk door stedelingen gerecreëerd op de singels rond de stad of in parken die net binnen of buiten de stad waren aangelegd, zoals het Hout in Haarlem of sinds 1682 de Plantage in Amsterdam. Anderen gingen wandelen in het gebied rondom de stad met zijn lanen, tuinen en buitenhuisjes, met zijn dorpen, dorpskroegen en zeestranden, en met zijn wandelpaden door duinen, akkers en weilanden en langs rivieren en kanalen. Bovendien trokken de meer avontuurlijk aangelegde stedelingen erop uit te paard, per koets

32 Scaliger, *Poetices libri septem*, ed. Deitz en Vogt-Spira (1994-2003), III.105. Hij steunt voor een belangrijk deel op Menander, die eveneens heel uitvoerig was geweest: Russell en Wilson (ed. en vert.), *Menander rhetor* (1981), 347.2-353.3. Deze voorschriften waren geïnspireerd op de lof van een landstreek. Volgens de voorschriften moest dan eerst de geografische ligging en natuurlijke gesteldheid van het land worden bezongen, waarna aspecten aan bod kunnen komen die samenhangen met de inwoners ervan: hun karakter, bestaansmiddelen, steden en dappere daden. Dat waren onderwerpen die in Pléiade-achtige poëzie werden behandeld door Jan van der Noot in een tweetalige *Lofsang van Braband* (1580) en in een rechtstreekse navolging daarvan door de reeds genoemde Cornielie Brandt in een *Himne oft' lofsanck van Hollandt* (1595). Van der Noot, *Lofsang van Braband*, ed. Zaalberg (1958); Brandt, *Himne oft' lofsanck* (1595). Lees hierover Bostoën, 'Waar de mooiste vrouwen zijn' (2001), 137-139. Over de lof op een landstreek raadplege men tevens Leeftlang, 'Dutch landscape' (1997) en Lausberg, *Handbuch* (1973), par. 247.1. Verder leze men onder meer Quintilianus, *Institutio oratoria*, ed. en vert. Rahn (1988), III.7.27; Russell en Wilson (ed. en vert.), *Menander rhetor* (1981), 344.15-346.25; Hegendorff, *Methodus* (1536), fol. 16v; Macropedius, *Epistolica* (1556), fol. B6v; Scaliger, *Poetices libri septem*, ed. Deitz en Vogt-Spira (1994-2003), III.119; Vossius, *Commentariorum rhetoricorum* (1630), I.5.39.

33 Lees bijvoorbeeld Macropedius, *Epistolica* (1556), fol. B6v en Hegendorff, *Methodus* (1536), fol. 16v. Zij stelden voor het loven van rivieren, bergen, akkerlanden enz. aparte richtlijnen op. De mogelijkheden waren legio en Julius Caesar Scaliger merkte dan ook op dat de dichter zijn fantasie de vrije loop kon laten: over iedere landschappelijke bijzonderheid is door een vindingrijke auteur wel iets positiefs te vermelden. Scaliger, *Poetices libri septem*, ed. Deitz en Vogt-Spira (1994-2003), III.119: 'Terrae autem natura suam quaeque laudem ex poeta ingenio parabit sibi; nihil enim poeticis afflatibus difficile.'

of op het water.³⁴

Iedere stedendichter gaf aan zijn beschrijving van het nut voor stad en stedeling en de recreatieve mogelijkheden zijn eigen draai. Cornielie Brandt houdt het vrij sober. Hij vertelt dat Leiden is gelegen te midden van heldere, visrijke en uitstekend bevaarbare rivieren. Op de vette weilanden rond de stad grazen talloze koeien; daar komen de beroemde Leidse boter en kaas vandaan, die naar alle landen worden geëxporteerd. Ook wijst hij op de vele boomgaarden en moestuinen rond de stad die het fruit leveren voor rijke banketten. Bovendien, zo benadrukt hij, is het platteland rond Leiden mooi en heeft het een recreatieve functie: het is een waar plezier om er te wandelen, uit de velden stijgen de heerlijkste geuren op, en 's zomers zingen de vogels er zachtjes.³⁵

Die vrijetijdscapient wordt steeds belangrijker. Sommige stedendichters gaven aan het stedelijke ommeland zelfs arcadische trekjes. Dat deed bijvoorbeeld Cornelis Schaghen (1599-1665) in zijn hoogdravende, mogelijk op de Franse Pléiade-dichters geïnspireerde *Alckmaar lof-dicht* uit 1621. Net als Ampzings stedendicht was dat van Schaghen een jeugdwerk dat met zijn vele mythologische uitweidingen een studentikoze geest ademde, en dat naar eigen zeggen was geschreven tijdens een verblijf buiten de stad. Dat buitenstedelijke verblijf had alles te maken met zijn opleiding. Schaghen studeerde medicijnen te Leiden en reisde na zijn promotie naar Italië met een diplomatieke missie onder leiding van François van Aerssen (1572-1641), waaraan ook Constantijn Huygens deelnam. Te Padua promoveerde hij nog eens in de rechten. Een grote carrière was voor hem weggelegd. Toen hij in 1621 terugkeerde werd hij onmiddellijk benoemd tot stadssecretaris en in 1636 ook tot vroedschap, nadat er een plaats was vrijgekomen door het overlijden van zijn contraremonstrants gezinde vader, Pieter Jansz Schaghen (1578-1636), die in 1619 één van de 24 gedelegeerde rechters was geweest in het proces tegen Johan van Oldenbarnevelt (1547-1619) en zijn remonstrantse medestanders en die in 1615 een lang gedicht over het *Alckmaar-beleg* had gepubliceerd.³⁶ Schaghen onderneemt een pleziertochtje door het Alkmaarder ommeland waarbij hij – veelzeggend – wordt vergezeld door Venus en Cupido. Samen cirkelen zij rond de stad. De aangename lucht, de pracht van de omgeving en het vele wild om

34 Lees hierover onder meer Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 222-243, m.n. 224-227 en 228; Jansen, 'Verfrissing van lichaam en geest' (1996); Thomas, *Man and the Natural World* (1983), p. 254-269. Zie ook de opmerkingen van Huigen, 'Woest land' (2011), p. 59-61. Zulke uitstapjes en speelreisjes werden vaak bezongen in liedjes en gedichten, zoals in Beuken, *Rijmen* (1668) en Brugge, *Het Leydsche vreugden-hof* (1662), in arcadia's zoals Van Heemskerck, *Inleydinghe* (1637), en in de achttiende eeuw (als de arcadia's populair worden) beginnen er ook beschrijvingen van de buitensingels en het stedelijke ommeland te verschijnen, bijvoorbeeld Goris, *Les delices de la campagne* (1713); Willink, *Amsterdamsche buitensingel* (1723); Westerop, *Hoorns buitensingel* (1728) en *De vermakelyke Leidsche buiten-cingels* (1734).

35 Brandt, *Himne en l'honneur de la ville de Leyden* (1594), fol. A3v. Over de tuinbouw rond Leiden leze men Endhoven, 'Van boomgaert' (1992).

36 Schaghen, *Alckmaar lof-dicht* (1621); Schaghen, *Alckmaar-beleg* (1615). Zie voor opmerkingen over de auteur en zijn gedicht: Vis, 'Kunst voor stad en burgerij' (2007), p. 323; Van Diepen, 'Thomas Pietersz. Baert' (1993), p. 82; Smit, *Het oog van de wereld* (1992), p. 245-248; Strenght, 'Twee Alkmaarse dichters' (1980), p. 132-138 (met een analyse van het gedicht); Strenght, 'De stem van Alkmaar' (1979), p. 112; Strenght, *De dichter van Blauw-heers wel-leven* (1977), p. 68; Strenght, 'Kitman' (1974), p. 104-106; NNW, dl. 1, kol. 1451-2; Bruinvis, *Over Alkmaarsche geschiedboeken* (1892), p. 13-17. Huygens' verslag van de diplomatieke missie: Huygens, *Journal van de reis naar Venetië*, ed. Blom (2003). Het enig bekende exemplaar van Schaghens stedendicht bevindt zich in BLL 11556.dd.46. Beter toegankelijk is Schaghen, *Alckmaar lof-dicht* (1744), dat tekstueel vrijwel gelijk is, maar 34 versregels per bladzijde telt in plaats van 30.

op te jagen zijn slechts enkele voordelen die worden genoemd. In de duinen – waar hij vroeger kruiden en bloemetjes placht te plukken – krioelt het van konijntjes ‘langhegeóort, kort-staartigh, rasch ter voet’. Ze huppelen rond en kwispelen lustig met hun korte staartjes in het ‘halmigh lange gras’.³⁷ Bij Egmond aan de Zee ziet hij de vissersboten landen. In de zeven meren rond de stad worden vissen gevangen en gaat de jeugd in bootjes het water op. Ook wandelt jong en oud op de dijken, door de velden of in de Alkmaarder Hout, al is het duidelijk dat vooral de minnende liefdespaartjes hem na aan het hart liggen:

Vrouw Venus houdt hier hóf
En huppeld door het groen, en rustet onder 't Lóf,
En ziet de Minnaars gaan, verwardt in duyst ghedachten
Van blijdschap en verdriet: zy luysterd na haar [=hun] klachten.³⁸

De lucht is puur, gezond en vrij van pestgevaar. Het water in de Schermer is zoet en vers. Op het land is voor elk wat wils: er zijn korenvelden, groene weiden, duinen en strand, om nog maar te zwijgen van de lommerrijke singels, nette tuintjes, wandelpaden en groene lanen. Het gaat Schaghen duidelijk minder om het nut dan om het vermaak.

Zoals Leeflang heeft laten zien, was zo'n idyllische component vooral sterk aanwezig in beschrijvingen van Haarlem, dat bekend stond om zijn mooie omgeving, bijvoorbeeld in het stedendicht van Samuel Ampzing.³⁹ Ampzing behandelt uitgebreider dan anderen wat hij het 'buyten Stadts playsier' noemt. Het woord 'playsier' is veelzeggend, want hoewel hij wijst op de visrijke rivieren waarop schepen kunnen varen die goederen vervoeren, vruchtbare akkers en veerijke weilanden, is het recreatie en ontspanning wat de boventoon voert. De lange passage⁴⁰ lardeert hij met poëtische escapades waarin recreërende burgers zich in het ommeland vermaken met zwemmen, zonnebaden, zeilen, wandelen en spelletjes doen. Aan het strand bij Zandvoort zien we bijvoorbeeld hoe vissers hun vissen kaken, netten boeten en door hun vrouw en kinderen na een lange reis op zee thuis worden verwelkomd, terwijl jongemannen uit de stad hun meisje het hof maken, en anderen zwemmen of liggen te zonnebaden. Niet

37 Schaghen, *Alckmaar lof-dicht* (1621), fol. C3r.

38 Schaghen, *Alckmaar lof-dicht* (1621), fol. C4r. Hij noemt zijn vaderstad zelfs 'Alckmaar Soeten-dal' (fol. C4v). Deze term gaat terug op het liedje 'Adieu Haerlem Soetendal' uit 1599 dat aan de wieg stond van een lange traditie liedboekjes met een Haarlemse dimensie. Deze boekjes bevatten liederen met wat E.K. Grootes een *tour d'horizon* noemde: een opsomming van de prettigste locaties rond de stad, soms in de vorm van een wandeling. Men leze hierover: Leeflang, 'Dutch landscape' (1997), p. 89–91 en Grootes, 'Het liedboekje' (1993). Over de lokale dimensie van liedboekjes raapte men Grijp, 'De Rotterdamsche faem-bazuyn' (1992) en over de Haarlemse traditie tevens Veldhorst, *Zingend door het leven* (2009), p. 76–77; Veldhorst, *De Haarlemse bloempjes* (1999). Rond 1700 begon men Haarlems omgeving te bestempelen als 'Hollands Arcadië': Grijzenhout, 'Wandelen door Hollands arcadia' (2004). Leiden lijkt in de jaren 1660 de strijd aan te gaan met Haarlem als welgelegen stad. Brugge, *Het Leydsche vreugden-hof* (1662), p. 6, dichtte in een lofdicht dat vrijwel alleen het vermakelijke ommeland behandelt: 'Weg, dorre Duyn en Heyden: | By Haerlem gelegen, | Men roemt zeer van dat Dal; | Maer nog daer boven al, | Leyden ik pryzen zal, | Met zang en bly geschal'. Beuken, *Rijmen* (1668), fol. O5r–P4r, schreef in een gedicht op 'De Leydsche chinggelen' dat de singels met hun 3.500 bomen mooier en vermakelijker zijn dan de Haarlemmerhout, het Amsterdamse IJ of het Haagse Bos.

39 Leeflang, 'Dutch landscape' (1997) en 'Het aards paradijs' (1995) en 'Het landschap in boek en prent' (1993), p. 22–24.

40 Ongeveer 5 van de 22 bladzijden in de editie van 1616.

128
C. P. van Wefbuschs
HAERLEMSCHE
Duyn – Vreucht /

In-hebbende:

**Veel nieuwe / stichtelijke en ver-
maeckelijcke / Amoureuse Liedekens ende
Gedichten ; soo op versierde / als waerachtige
geschiedenissen gemaect. Nopt booz
desen in Druick getwess.**

TOT HAERLEM,

Gedruckt by Thomas Fonteyn / Boeckdrucker op
de Markt / in de gekroonde Druckerij. Anno 1636.

ver daarvandaan, op de duin de Witte Blink, klauteren burgers en vreemdelingen op handen en voeten naar boven. Daar genieten ze van het uitzicht, stoeien wat of rollen naar beneden zodat het zand in kleren en ogen komt (afb. 12). In de tweede editie van het gedicht uit 1621 neemt hij de lezer bovendien mee op een wandeling langs de dorpen, ruïnes en andere plaatsen in Haarlems omgeving, inclusief een indicatie van de gevolgde route en wat historisch commentaar.⁴¹ Dit idyllisch beschreven platteland is zeker een tegenpool van de drukke, overbevolkte en vervuilde stad, maar die tegenstelling kwam niet expliciet aan de orde, zoals dat bijvoorbeeld wel gebeurde in het hofdicht en de lof van het landleven. In dat soort teksten – die in het zesde hoofdstuk nog ter sprake zullen komen – verheerlijkte men het eenvoudige buitenleven door te wijzen op de praktische ongemakken en de morele verdorvenheid van de stad. Zo verhaalde Johan van Heemskerk (1597-1656) in 't *Geneuchelijcke paedtje* (1626) dat hij de stad Leiden ontvluchtte vanwege het lawaai, de stank en de rommel die werd veroorzaakt door de stedelijke nijverheid. Daarom gaat hij door de Hoogwoerdse Poort naar het idyllische wandelpaadje ten zuidoosten van de stad, dat hij in zijn lange gedicht bezingt. Hij belandt bij het huisje van een bejaarde vrouw die hem onder meer vertelt dat haar kinderen haar iedere dag voedsel brengen, maar dat kinderen in de stad hun oude moeder dood wensen. Bovendien contrasteert zij de overdaad in de stad met de eenvoud op het platteland:

Siet dit hutje daer wy woonen,
 Dat en sal u niet vertoonen
 Overdaed, noch Steedsche pracht,
 Die van ons niet wordt gheacht.
 En nochtans wy daer ghenieten,
 Vry van onlust en verdrieten,
 Meer gerustheydt, en meer vree,
 Als ghy Stee-luy doet in Stee [...].⁴²

Het platteland staat dus in fysiek en moreel opzicht tegenover de stad. In stedendichten was dat niet het geval. Hier is het platteland juist een verlengstuk van de stad: vruchtbaarheid en recreatiemogelijkheden waren er ten behoeve van de stadsbewoners. Het zijn burgers die in het ommeland hun vrije tijd besteden. Landbouw-, vee- teelt- en zuivelproducten worden in de stad ter markt gebracht en komen uiteindelijk terecht op de rijk voorziene tafels van de stadsbewoners. Dit blijkt duidelijk uit een gedicht op Leiden (1577) door Jan Fruytiers († vóór 1582), rederijker, vertaler en rekestmeester van prins Willem. Fruytiers besteedt in zijn gedicht, waarin de stad Leiden aan

41 Ampzing, *Den lof van Haerlem* (1616), fol. B1v en B2v. De wandeling door Haarlems omgeving: Ampzing, *Het lof der stadt Haerlem* (1621), fol. C2r-C4r; Ampzing, *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem* (1628), p. 77-91. Lees over deze passages: Leeftang, 'Dutch landscape' (1997), p. 87 en 'Het landschap in boek en prent' (1993), p. 28-29.

42 Van Heemskerk, 't *Geneuchelijcke paedtje* (1626-1627). Over hofdichten en het beschimpen van het stadsleven als onderdeel van de georgische literatuur: Van Strien, 'O heerlijk paradijs' (2005); De Vries, *Wandeling en verhandeling* (1998), m.n. p. 36-40; Beening, *Het landschap* (1963), m.n. p. 198-201 over Van Heemskerks *Paedtje*; Van Veen, *De soeticheydt* (1960), m.n. p. 120. Lees ook Leeftang, 'Het landschap' (1993); Gelderblom, 'Woeste noormannen' (1984); Thomas, *Man and the Natural World* (1983), p. 243-254.

het woord is, veel aandacht aan haar vruchtbare en veerijke omgeving die haar zuivelproducten, wild en gevogelte, groente en fruit geven. Het ommeland was zo vruchtbaar en rijk aan vee, de duinen zo rijk aan konijnen, de rivieren en zeeën zo rijk aan vis, dat het de Leidenaars aan geen voedsel hoefde te ontbreken. Zeevis is binnen anderhalf uur na vangst in Leiden verkrijgbaar. Je moet goed weten, zo houdt de stedenmaagd haar lezers expliciet voor, dat er in Holland geen stad is waar op een marktdag zo veel volgeladen schepen uit het ommeland naartoe varen:

Ja van ontrent veertich Dorpen wort my ghebrocht
Alle nootdruft die een goede Stadt behoeft.⁴³

Fruytiers' beschrijving had zeker idealiserende trekjes. De oorlogshandelingen rond het beleg van Leiden (1573-1574) hadden een zware tol geëist. Fruytiers, die een geschiedenis van het beleg publiceerde, wist dat maar al te goed. Ten noorden van de stad hadden de Spaanse troepen de Spaarndammerdijk doorgestoken. Ten zuiden van de stad deden de geuzen hetzelfde: zij zetten bijna heel Zuid-Holland onder water om met een grote vloot naar de geteisterde stad op te kunnen rukken. Toen Fruytiers in 1577 zijn gedicht publiceerde, lag het Zuid-Hollandse land nog grotendeels onder water en de oorlogsschade in de dorpen uit Leidens omgeving was nog zeker niet hersteld. Het land lag er woest en ledig bij en het was voor toeristische en agrarische doeleinden dan ook vrijwel onbruikbaar. Fruytiers besteedt ruim de helft van zijn gedicht aan de idyllische en buitengewoon vruchtbare ligging 'int lustichste van Hollandt' en meldt slechts terloops dat de boomgaarden (en alleen de boomgaarden) alsmede de adellijke huizen 'om vrijheyt en Godts woordt' waren verlaten, gekapt en verbrand. Aan het ideaalbeeld van de van voedsel rijk voorziene stad die tevens talrijke recreatiemogelijkheden biedt, wordt niet getornd.⁴⁴

Stad

Wanneer Brandt en Schaghen het ommeland hebben besproken, nemen zij de lezer mee naar de stad. Als zij de stad naderen, bespreken zij eerst de verdedigingswerken die voor hun ogen opdoemen. Daarna nemen zij de lezer mee de stad in.

De militair Brandt beschrijft met veel plezier en kennis van zaken de sterkte van de Leidse wallen en poorten. In een opgewonden stemming ('O grands entrées & magnifiques portes') vermeldt hij dat de stadspoorten in Leiden buitengewoon groot zijn en dat ze eerder lijken op triomfbogen dan op toegangspoorten. Bovendien wordt de stad omgeven door zulke sterke verdedigingswerken dat het voor een vijand geen zin heeft de artillerie in te schakelen. Die kan er onmogelijk een bres in schieten. De magistraat,

43 Fruytiers, *Corte beschrijvinghe* (1577), fol. 3v-4v. Dit gedicht komt niet voor in de eerste druk uit 1574 en is gepubliceerd in Fruin, *De oude verhalen* (1874), 'De tweede uitgaaf der *Corte beschrijvinghe* vergeleken met de eerste', p. 1-4.

44 Lees over de toestand van het Leidse ommeland na het ontzet van 3 oktober 1574: Groenveld, Van vyanden (2001). Fruytiers noteerde: 'Mijn Boomgaerden om vrijheyt en Godts woordt verlaten, | Met mennich schoon Ridderslot waren waert om prijsen: | Dan om den Tyranne mijn ghemoet te bewijzen, | Sijn dese omgehouden ende vele verbrant.'

zo verzekert Brandt, heeft zijn wijsheid getoond door zich in vredestijd te verzekeren van wat in oorlogstijd noodzakelijk is.⁴⁵ Daarna schetst hij in grote lijnen de ligging van de stad binnen haar muren: de straten zijn breed en wel geplaveid, de huizen zijn voornaam en staan in nette rijen langs de straten. De stad is groot van oppervlak en inwonertal, heeft een ronde vorm – volgens stedenbouwkundige traktaten de ideale vorm vanuit militair oogpunt⁴⁶ – en wordt door tal van rivieren doorsneden die haar in ongeveer twintig eilandjes verdelen. Vooral wijst hij op het plezierige karakter van de rivieren en grachten: hier maken verliefde paartjes op warme zomeravonden wandelingen en geven jeugdige minnaars aubades ten beste aan de oevers van het Rapenburg en de Rijn, zuchtend, wenend en klagend dat hun liefde zo sterk is dat het pijn doet: ‘disant q’on souffre (d’eune lamentable voix,) per la trop aimer’.⁴⁷

Schaghen brengt de lezer in de stad na een lange wandeling door Alkmaars idyllische, bijna arcadische omgeving. Ze wordt bevolkt door hetzelfde soort liefdespaartjes dat bij Brandt langs de stadsgrachten wandelt. Hij moet zich haasten want de zon gaat bijna onder, maar toch blijft hij even staan om de stad te begroeten en een bewonderende blik te werpen op de grachten, wallen en stadspoorten, die worden geprezen om hun esthetische pracht en grote sterkte zonder in details te treden. Dan loopt de dichter de stad binnen. De lucht is er fris: dankzij de wind die haar als een bezem schoonveegt, bestaat er geen gevaar voor de pest. De straten zijn schoon met speciale goten voor de afwatering en het stratenpatroon is gunstig: ze zijn ‘met kunstelijck beleyd, Héél schick’lijck in malkaar, en door malkaar gebreyd.’ De Schermer (toen nog niet ingepolderd) en de grachten vergemakkelijken het transport van goederen, vormen een natuurlijke haven en maken waterputten overbodig. ‘s Winters kun je er zeilen op het ijs en ‘s zomers spelevaren op het water. Transport over land wordt opvallend genoeg niet genoemd.⁴⁸

Pieter Kock besteedde in zijn beschrijving van Enkhuizens ligging de meeste aandacht aan het economisch nut, vooral zeevaart, handel en haringvisserij. Net als Schaghen vermeldt hij dat er een natuurlijke haven is, de Zuiderzee. Van hieruit kunnen zowel de steden in Gelre, Holland en Zeeland worden bereikt, als vreemde en verre landen overzee. De zee is de goudmijn van de stad, schrijft Kock, en bovendien een grote haringschat. Ze heeft ook een militair nut, want dankzij het Enkhuizer Zand (een zandplaat vlakbij de stad in de Zuiderzee) en de aard van het land (de stad was gelegen

45 Brandt, *Himne en l’honneur de la ville de Leyden* (1594), fol. A4r-v.

46 Van den Heuvel, *Papiere bolwercken* (1991); Taverne, *In’t land van belofte* (1978).

47 Brandt, *Himne en l’honneur de la ville de Leyden* (1594), fol. A4v-B1r, het citaat op B1r (hoofdletters en spelling zijn aangepast).

48 Schaghen, *Alckmaar lof-dicht* (1621), fol. D1r-D2r. Ampzing, *De lof van Haerlem* (1616), fol. A3v-B1r (‘Binnen stats ghelegenheit’) moet het model zijn geweest waarnaar Schaghen zich richtte. Ampzing vertelt dat de stad groot is en dicht bebouwd. De straten zijn er breed en lopen schuin af voor de afwatering. Het stratenpatroon is gunstig: ze komen samen op de Grote Markt in het midden van de stad en zij ‘passen als een bus, en komen so te gaer als met een minnen kus’. De stad is verder bijzonder waterrijk. Het Spaarne, waar de grachten op uitkomen alsof het zijn kinderen zijn, heet prachtig en kristalhelder. Ampzing benadrukt dat je er in kunt zwemmen en erop kunt spelevaren terwijl de jongens zoetjes met de meisjes praten en zoentjes uitdelen. Het water heeft ook zijn nut: de rivier voorziet de stad van water en vis, en er zijn talloze schepen, die de stad rijkdom en handel brengen. Bovendien kun je vanaf het Spaarne makkelijk via het Haarlemmermeer naar Leiden of – de andere kant op – naar Spaarndam en het IJ. Ook Ampzing vermeldt niets over transport over land.

in een polder en kon slechts over smalle dijkwegen worden benaderd), is het welhaast onmogelijk voor vijanden om de stad te belegeren en in te nemen.⁴⁹

De stadswallen en -poorten, het stratenpatroon en de vele grachten en rivieren zijn de onderwerpen die geprezen worden. Aandacht voor de vrijetijdsbesteding is net als bij het ommeland een bijkomend punt van lof, en ook het nut van de geografische ligging voor handel, nijverheid en stadsverdediging kon positieve woorden ontlokken. Maar de gebouwen trekken opvallend weinig aandacht. Brandt noemde er zelfs geen behalve de oeroude burcht die hij verbond met de oorsprong van de stad in een ver verleden zonder dat hij van het uiterlijk melding maakt.⁵⁰ Ampzing en Schaghen debiteren meer bijzonderheden. Schaghen onderneemt een wandeling langs de belangrijkste gebouwen. Ze begint bij de Sint-Laurenskerk en voert hem vervolgens onder meer langs de charitatieve instellingen, de Doelen, het prinsenhof en het stadhuis. Hij eindigt op het aan het water gelegen Waagplein, waar de kaasmarkt wordt gehouden en de Waag te vinden is (afb. 13). Deze Waag had in 1583 een renaissancegevel gekregen en in 1601 een toren, die was gebouwd naar het voorbeeld van de Amsterdamse Oudekerkstoren. Hier was ook een mechanisch speelwerk te bewonderen: elk uur blaast een pop die de wachter is, op zijn trompet, gaan de poorten open en komen ruiters met hun speren naar buiten lopen. Over het uiterlijk van de gebouwen vernemen we (behalve een beschrijving van het speelwerk waar ‘de vreemde-Man’ zich aan staat te vergapen) niets dan algemene kwalificaties. De Sint-Laurenskerk heeft een hoge toren die dient als baken voor schepen ter zee. De kerk zelf is ‘een prachtigh werck’:

[...] hoe luchtigh, en hoe licht,
Hoe helder van geluyd, hoe konstelijck gestight!⁵¹

Vergelijkbare algemene termen gebruikt hij voor de Waag. Die is ‘Toren-rijck’ en vindt ‘Van maackzel, en gemack, nau [...] haars gelijk.’⁵² Ampzing beperkt zich vooral tot de gebouwen die aan de Grote Markt staan: de vlees- en vishal, de Grote of Sint-Bavokerk, het stadhuis en het prinsenhof. Veel meer nog dan Schaghen toont Ampzing vooral belangstelling voor het nieuwe. In Haarlem, zo schrijft hij, worden gebouwen afgedaan die niet meer deugen en voor oude troep kunnen doorgaan. Hij roemt dan ook de moderniteit. De vervanging van het rieten dak van het Prinsenhof door een vuurvast, hard dak is zijn belangrijkste voorbeeld.⁵³ Van alle bouwwerken noemt hij nooit het uiterlijk, alleen de functie, maar de Grote Kerk prijst hij uitvoerig om haar schoonheid (ondanks het Gotische uiterlijk) en vooral de grote hoogte van haar dak en toren – zoals we zagen roemde Schaghen de Alkmaarse Sint-Laurens om dezelfde redenen:

49 Kock, *Historia*, ed. Van Voorst (2006), strofe 63, zie ook p. 135 n. 451.

50 Brandt, *Himne en l'honneur de la ville de Leyden* (1594), fol. B1r-v als enige gebouw, fol. A2v-A3r voor de oorsprongsmythe waarbij de burcht dient om de kooplieden door het Woud zonder Genade te ‘leiden’.

51 Schaghen, *Alckmaar lof-dicht* (1621), fol. D2r.

52 Schaghen, *Alckmaar lof-dicht* (1621), fol. D2v.

53 Ampzing, *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem* (1628), p. 40 met het voorbeeld van het Prinsenhof en de uitspraak ‘ook is nau iets gebleven | Dat langer niet en deugd, gy siet geen ouden bras’.

Afb. 13 Het Waagplein in Alkmaar met de kaasmarkt, de Waag en de Waagtoren (1675).

Het is een machtich vat, dat schijnt met zijnen Toren
En onghemeten kap den Hemel door te booren⁵⁴

Men zegt zelfs dat de kerk gebouwd is door reuzen die zo groot waren dat in het midden van de zee het water slechts tot hun knieën kwam. De kerk werd dan ook zo hoog dat de heidense goden zich hoog in de hemel bedreigd voelden en onder leiding van Jupiter in slagorde klaarstonden om de bouw te verhinderen, maar toen zij van hun bode Mercurius hoorden dat er een kerk werd gebouwd, verdween hun bezorgdheid als sneeuw voor de zon. Ondanks deze wat merkwaardige lof was de kerk voor Ampzing als gereformeerd stadspredikant toch het eigenlijke centrum van de stad (en niet de markt met haar economische bedrijvigheid, zoals bij Schaghen). Hij voegde er dan ook aan toe dat een kerk zoveel bijdraagt tot de lof van een stad, dat de overige bouwwerken alle belang verliezen.⁵⁵

Architectuur en uiterlijk eisen dus weinig aandacht op. Men beperkt zich tot opsommingen en algemeen lovende bewoordingen. Vaak trekken aangename wandelplaatsen meer aandacht, zoals het Leidse Rapenburg waar Brandts minnaars hun aubades zingen, of de Alkmaarse Doelen waar Schaghen door de groene tuin wandelt, maar de gebouwen onvermeld laat.

⁵⁴ Ampzing, *De lof van Haerlem* (1616), fol. A4r.

⁵⁵ Ampzing, *De lof van Haerlem* (1616), fol. A4r over de reuzen. In de editie van 1628 is de vermelding van die reuzen uit het gedicht verdwenen, maar wordt juist benadrukt dat de kerk het 'alderstouste gesticht' is 'gemaakt van menschen handen' (p. 40).

Oorsprong en ouderdom

Bij de beschrijving van de ligging van de stad spelen burgers dus een rol, ook al staan ze niet centraal. Zoals we hebben gezien gaat het bij de bespreking van het ommeland vooral om de productie en aanvoer van voedingsmiddelen ten behoeve van de stedelingen en de recreatiemogelijkheden die het landschap biedt aan die stadsbewoners. Soms worden zij zelfs handelend ten tonele gevoerd, bijvoorbeeld als ze zich ontspannen in de bossen en duinen buiten de muren van de stad, of als ze aubades zingen aan de grachten erbinnen. Bij de bespreking van het stedelijke verleden – het volgende hoofdonderwerp – wordt die burgerij nog centraler gesteld. De oorsprong van de stad had namelijk rechtstreekse gevolgen voor het collectieve karakter van de stadsbevolking.⁵⁶

We komen daar uitgebreid op terug. Eerst is het belangrijk om te constateren dat stichter en ouderdom cruciale onderwerpen waren, en dat stedendichters anders met dit onderwerp omgingen dan stadsbeschrijvers.

De speurtocht naar de oorsprong van de Germaanse volkeren en hun steden in een zover mogelijk verleden dat bij voorkeur terugvoerde tot de Romeinse oudheid, vormde één van de belangrijkste preoccupaties van het zestienste-eeuwse humanisme. Zowel voor staten, steden, dorpen als geslachten was een respectabele ouderdom bijzonder prijzenswaardig.⁵⁷ Een vroeg stedendicht op Deventer, geschreven rond 1550 als onderschrift bij één van de oudste stadsprofielen uit de Noordelijke Nederlanden, gaat vrijwel uitsluitend in op de oorsprong en verdere groei van de stad (afb. 14).⁵⁸ Wie een blik werpt op de cycli stedendichten van Huygens en Caspar Barlaeus (1584–1648) uit de jaren 1620 leert dat de stadsoorsprong, vaak in de vorm van etymologische woordspelletjes, ook toen nog een onderwerp van belang was.⁵⁹ Stadsbeschrijver Johan van Bever-

56 Scaliger, die van alle theoretici het duidelijkst is, schrijft voor dat eerst de stichter moet worden behandeld (*conditor*), vervolgens de ouderdom van de stad of een ander tijdsaspect (*a tempore*), de veranderingen van plaats, naam of grootte die in de loop der tijden hebben plaatsgehad (*mutatio*), en ten slotte de ontstaansoorzaak van de stad (*causa*), die uit noodzaak, uit vrije wil, of bij toeval kan zijn gesticht. Scaliger, *Poetices libri septem*, ed. Deitz en Vogt-Spira (1994–2003), III.120. Wederom steunt Scaliger in belangrijke mate op zijn voorganger Menander, m.n. Russell en Wilson (ed. en vert.), *Menander rhetor* (1981), 353,31–354,21 en 357,12–359,15. Lees over deze schatplichtigheid ook Slits, *Het Latijnse stedendicht*, 1990, blz. 67–68.

57 Het geslacht Wassenaar werd door sommigen bijvoorbeeld gekoppeld aan de dorpen Noordwijk, Zuidwijk en Katwijk, waar al in een ver verleden (ruim 400 jaar voor de stichting van Rome) de Catti zouden hebben gewoond, al kwam er steeds meer kritiek op op niet betrouwbare bronnen steunende verzinselserhalen: Groenveld, 'Terug naar Wassenaar' (2000), p. 133–136. Voor Amsterdamse geslachten, waar genealogische belangstelling pas vrij laat opkomt, en waar iemand als Gerard Schaep Pietersz zover mogelijk in de tijd terugging om zijn aristocratische pretenties te rechtvaardigen: Dudok van Heel, 'Enkele zeventiende-eeuwse Amsterdamse regentenfamilies' (1996) en 'Op zoek naar Romulus en Remus' (1996) en 'Amsterdamse burgemeesters zonder stamboom' (1990).

58 Het gaat hier om de *Warafftige affconterfeytinge der heerliche Keyser vrie Anse Stadt Davontur*, een houtsnede die wordt toegeschreven aan de Zwitserse kunstenaar Hans Rudolf Manuel (1525–1571). Hierbij hoort een Nederlandstalig gedicht (in letterdruk). Het enig bekende exemplaar bevindt zich in het Historisch Museum Deventer. Zie over dit stadsprofiel onder meer Koeman, *Geschiedenis van de kartografie* (1985), p. 127; Van Lakerveld, *Opkomst en bloei* (1977), p. 110–111 nr. 26; Van 't Hoff, 'Een onbekende afbeelding' (1952–1954). Reproducties zijn ook te vinden in Revijs, *Licht op Deventer* (1995–1998), dl. 1; Margry, 'Het gebruik van oude stadsplattegronden' (1987), p. 25; Lutgard, *Vijf eeuwen Deventer* (1949), p. 8–9. De tekst is opgenomen door Revijs, *Daventriae illustratae* (1651), p. 5–10.

59 Lees bijvoorbeeld de analyse van Slits, *Het Latijnse stedendicht* (1990), p. 279–300. De topos 'oorsprong' treedt in de vroegmoderne tijd niet, zoals Slits (p. 70) beweerde, minder prominent naar voren.

Afb. 14 Profiel van Deventer met een stadsbeschrijving (ongeveer 1550).

wijck verdedigde deze hang naar ouderdom in 't Begin van Holland in Dordrecht door een vergelijking te trekken tussen mens en maatschappij. Ouderdom in een mens verwijst naar zijn naderend einde, maar in een 'republiek' naar bestendigheid want wat al lange tijd in wezen is, heeft zijn bestaansrecht bewezen en zal zeker blijven voortbestaan:

alsoo in de Menschen, dewijl sy sterffelijk zijn, den ouderdom een teycken is van haer aanstaende eynde: maer een Republijck, dewijl sy ingestelt is met hope van eeuwigheyt, soo krijghitse door haren ouderdom kracht, ende wert hoe ouder hoe stercker. Want de langh-duerigheyt is een vaste bewijs-reden van een wel gestelt Rijk: ende om geen andere oorsaeck en duert een Republijck lange, als om de welcke sy geduert heeft.⁶⁰

Deze hang naar ouderdom, die verkondigt Van Beverwijck, verklaart waarom vorige generaties zulke onwaarschijnlijke stichtingsverhalen hadden verzonnen. Die steun-

60 Van Beverwijck, 't Begin van Holland (1640), p. 1-2. Mijn cursivering. Deze redenering had Van Beverwijck overgenomen uit Hugo de Groot's beroemde traktaat over de Bataafse, dus tot de oudheid terugvoerende wortels van de Republiek: De Groot, *Tractaet*, ed. Molewijk (1988), p. 41. Een editie in modern Nederlands verscheen als De Groot, *Liber* (1995). Over De Groot en de Bataafse mythe leze men onder meer Haitsma Mulier, 'De Bataafse mythe' (1996), vooral p. 351-355. Over de Bataafse mythe: hoofdstuk 1, n. 53. Dat betekende niet dat iedereen zo ver mogelijk in de tijd terug wilde gaan. Volgens Hooft waren de lessen die uit de geschiedenis te leren zijn, effectiever als de omstandigheden waaronder ze zich hadden voltrokken herkenbaar waren. Daarom prefererde hij de geschiedschrijving van recente gebeurtenissen: Groenvelt, 'Pieter Corneliszoon Hooft' (1981) en hoofdstuk 4.

den vaak op gefantaseerde etymologische verklaringen, volgens welke Zalandus de provincie Zeeland zou hebben gesticht, en Duretus de stad Dordrecht. In plaats van dergelijke ongefundeerde verzinselserhalen wilde hij een op betrouwbare bronnen berustende historiografie, die hij verdedigde met een beroep op Cicero's idee dat de geschiedschrijving het licht van de waarheid (*lux veritatis*) is. Hij riep dan ook de hulp in van de ervaren Utrechtse bronnenvorser Arnoldus Buchelius, die hem zijn handgeschreven *Verhandeling over Dordrecht* zond, afschriften van de bronnen die hij over de vroegste geschiedenis van de stad en het graafschap had gevonden, en allerlei heraldische en genealogische gegevens over Dordste families. Van die betrouwbare informatie maakte Van Beverwijck dankbaar gebruik, zoals S. Langereis heeft laten zien, hoewel hij de opvatting van Buchelius negeerde dat Dordrecht niet de oudste stad in Holland was en ook voor een gunstiger etymologie van de stadsnaam had gekozen dan de bronnen volgens Buchelius toelieten.⁶¹ Het is desondanks tekenend voor zijn historiografische streven naar objectiviteit dat hij zijn uiteenzetting over waardeloze verzinselserhalen opnam als openingshoofdstuk van zijn boek.

De benadering die Van Beverwijck koos, staat mijlenver van de manier waarop stedendichters zoals Ampzing omgingen met de oudste stedelijke geschiedenis. Ampzing haalde, zoals we zagen, met veel smaak de ontstaansmythe van Heer Lem op en voegde daar nog wat mythologische figuren aan toe.⁶² In 1621 en 1628 maakte Ampzing evenwel herziene versies van zijn gedicht en toen was hij voorzichtiger met zijn beweringen. Hij schrapte de vele mythologische verwijzingen (die volgens hem een studentikoze geest ademden die niet meer paste bij zijn functie als gereformeerd predikant), voegde prozacitaten en bronverwijzingen toe, en stelde de lezer een tot in de details uitgewerkte en onderbouwde alternatieve naamsverklaring voor. De stad zou haar naam ontleen aan het beroemde geslacht Haerlem, nazaten van de Friese koningen en voorvaderen van de Leidse burggraven. Genealogieën, uitweidingen in proza en citaten uit gezaghebbende bronnen, die waar het van pas kwam aan het stedendicht werden toegevoegd, moesten dit alternatieve oorsprongsverhaal aannemelijk maken.⁶³

Die vernieuwingen waren misschien een reflectie van Ampzings nieuwe predikan-

61 Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 191-192 en 285-288. Van Beverwijck, 't Begin van Holland (1640), p. 5-6 formuleert zijn uitgangspunt: 'Ick [...] sal [...] de ziele der Historyen, te weten de Waerheyd daer in houden, ende van 't gene de Stadt Dordrecht, ofte eenige Geslachten, die ick beschrijve, aengaet, niet verhalen dan met sekerheyd. In twijffelachtige dingen, daer niet van te vinden is, sal ick mijn oordeel maer by-brengen [...].'

62 De mythe-Lem komt voor het eerst voor in *Het oude Goudtsche kronyckken*, ed. Scriverius (1663), p. 7. Dit kroniekje dateert van rond 1440. Het bijzondere is dat het ruimschoots aandacht besteedt aan de stichting, naamgeving en eerste bewoners van de Hollandse steden en dat het zich dus niet beperkt tot de geschiedenis van de graven en andere adellijke families, zoals gebruikelijk was. Lees hierover Keesman, 'De Hollandse oudheid' (2007) en Janse, 'De gelaagdheid' (2001) en raadpleeg Carasso-Kok, *Repertorium* (1981), nr. 152 en *Narrative Sources* (2009-), NLo177. Zie ook p. 109 en n. 72. Over de mythe-Lem: Tilmans, 'Autentijck' (1989), p. 75-76. Deze oorsprongsmythe was ook te vinden in de Hollandse kroniek van Jan van Leiden uit de tweede helft van de vijftiende eeuw, in de *Divisiiekroniek* van Cornelius Aurelius (*Die cronijcke van Hollandt* (1517), II.26) en in twee stedendichten door Karel van Mander uit 1596 en 1610 (*Drie lofdichten*, ed. Rutgers van der Loeff, 1911, p. 22 en 30).

63 Ampzing, *Het lof der stadt Haerlem* (1621), fol. A2v - B1r en Ampzing, *Beschryvinge ende lof* (1628), p. 2-26. De mythe-Haerlem is een vondst van Hadrianus Junius: *Een seer cort*, vert. Boot (1609), fol. 5r-9r. Ze was een opvallende omdraaiing van de oudere mythe rond Heer Lem, want die was volgens de traditie juist een afstammeling van de eerste kastelein van de Leidse burcht geweest.

tenstatus in zijn geboortestad, anderzijds had hij ook een nieuwe doelstelling voor zijn stedendicht voor ogen. Ampzing had op stadskosten theologie gestudeerd en legde na een lange *grand tour* door Frankrijk, Duitsland en Zwitserland in 1616 te Leiden het peremptoir examen af. In datzelfde jaar werd hij beroepen als gereformeerd predikant te Rijsoord (bij Ridderkerk) en verscheen zijn stedendicht op Haarlem. In 1619 – na de verzetten van de wet door Maurits – werd hij benoemd tot predikant te Haarlem, waar hij preekte in het Nederlands en Frans. Mogelijk via zijn contacten met de Amsterdamse geograaf Petrus Montanus, de Harderwijkse geleerde Johannes Pontanus en de Leidse antiquaar Petrus Scriverius, die zelf van plan was een beschrijving van Haarlem samen te stellen, kreeg hij belangstelling voor de serieuze geschiedschrijving van zijn geboortestad. Scriverius hielp hem in ieder geval bij de herzieningen van zijn stedendicht in 1621 en 1628 door levering van bronnenmateriaal en raadgevingen over etymologische kwesties.⁶⁴

Met de toevoeging van bewijsmateriaal en de kritische weging van de betrouwbaarheid van zijn gegevens maakte Ampzing de overstap van stedendicht naar stadsbeschrijving. Het onderscheid tussen de prijzende *laudatio* en de historische *descriptio* werd namelijk vaak omschreven als een kwestie van waarheidsgetrouwheid. ‘De geschiedschrijving moet de waarheid volgen,’ zo had de Florentijnse humanist Leonardo Bruni (ong. 1369–1444) het al in 1403 of 1404 uitgelegd, ‘maar de lofzang tilt vele dingen boven de waarheid uit.’ Het is zelfs niet nodig, zo lichtte Bruni toe, om het publiek van zijn eigen voortreffelijkheid te overtuigen: in een lofrede preek je namelijk voor eigen parochie, voor een publiek van gelijkgestemden dat er genoeg in schept dat het wordt geprezen. Het gaat, met andere woorden, niet om het aanleveren van bewijzen, maar om zelfherkenning en het literaire plezier.⁶⁵

De historiografische objectiviteit waarnaar humanisten als Bruni (en stadsbeschrijvers als Van Beverwijck) verwezen bleek in de eerste plaats uit de keuze van de gepresenteerde informatie. ‘Loven’ was immers het behandelen van alleen de positieve eigenschappen van een zaak en dat vereiste een partijdige selectie van de feiten. ‘Beschrijven’ daarentegen – vooral volgens theoretici van de historiografie – moest onpartijdig en zakelijk zijn en dus zowel positieve als negatieve eigenschappen vermelden.⁶⁶ Historicus

64 Voor de biografie van Ampzing raadplege men onder meer Spaans, *Haarlem na de Reformatie* (1989), p. 291 (en elders); NNBW, dl. 1, p. 117–119. Zijn contacten met Montanus zijn geboekstaafd door Buisson en Kleijne, ‘Theses en thesauriers’ (1993), p. 121 en zijn connectie met Scriverius is uitgebreid behandeld door Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 189–191 en 282–285. Zie ook Ampzings vertalingen: Scriverius, *Satumalia*, vert. Ampzing (1630) en Pontanus, *Toneel van Europa*, vert. Ampzing (1631). Over Ampzings stedendicht leze men verder m.n. Leeflang, ‘Dutch landscape’ (1998); Van Nierop, ‘How to honour one’s city’ (1993); Spaans, ‘Heimwee naar de middeleeuwen’ (1989); De Bièvre, ‘Violence and virtue’ (1988); Kurtz, ‘Samuel Ampzing’ (1974).

65 Bruni, *Epistolarum* (1741), dl. 2, p. 112: ‘Historia quidem veritatem sequi debet, laudatio vero multa supra veritatem extollit [...]’. Een Engelse vertaling bij Hankins, ‘The Baron thesis’ (1995), p. 325–326 n. 38. Bruni was auteur van één van de eerste lofredes op een stad. Zijn publiek was destijds goed vertrouwd met de traditionele stadskroniek maar wanstouwde de nieuwe *laudatio*. Daarom zag hij zich genoodzaakt zijn *Laudatio Florentinae urbis* te verdedigen tegen een onbekend gebleven criticaster uit het rivaliserende Milaan, ‘een ezel’ die hem ervan had beticht het met de waarheid niet zo nauw te nemen. De lofrede is uitgegeven in Baron, *From Petrarch* (1968), p. 217–263 en vertaald in het Engels door Kohl en Witt (ed. en vert.), *The Earthly Republic* (1978), p. 119–175.

66 Volgens veel retorici was het onderscheid tussen loven en beschrijven echter moeilijk te maken omdat zowel lofzang als beschrijving gebruik maken van dezelfde retorische technieken: Slits, *Het Latijnse stedendicht* (1990), p. 6–7; Kugler,

Pieter Bor verklaarde dat ‘het niet billick en is, noch oock mette heylige wet der Historien over een comt, datmen de dwalinge der vrunden soude willen bedecken ende haer heerlicke daden totten hemel toe verheffen, ende daerenteghen der vijanden faulten op ’t hoogste met smaet-woorden schelden ende haere uytnemende daden verswijghen.’⁶⁷

In de tweede plaats formuleerde men het streven naar objectiviteit als een kwestie van het gebruik van de juiste bronnen. Volgens Bor moest de historische beschrijving zijn gestoeld op ‘auctentijcque stucken, acten, certification ende rapporten’, dus wat we tegenwoordig archiefstukken zouden noemen, of op het werk van eerdere historici mits men ervan uit kon gaan dat zij betrouwbaar waren. Vooral moest geloof worden gehecht aan ooggetuigen, ‘sonderlinghe wanneer het achtbare luyden zijn’.⁶⁸ Het waarheidsstreven waar Bruni, Van Beverwijck en Ampzing naar verwezen, draaide dus enerzijds om onpartijdigheid en anderzijds om waarheid, wat werd gedefinieerd als het kiezen van betrouwbare bronnen. Dat streven stond uiteindelijk in dienst van hetzelfde pragmatische doel als de stedenlof: het leren van nuttige lessen. We komen daar in het vierde hoofdstuk nog op terug.

Belangrijk is het om hier te constateren dat het in het stedendicht niet draaide om een onpartijdig en op goede bronnen gefundeerd verhaal, maar dat dit precies de twee zaken waren die Ampzing nastreefde toen hij zijn stedendicht grondig omwerkte van een *Lof van Haarlem* (1616) tot een *Beschryvinge ende lof* (1628). In de opdracht aan de regeerders en burgerij van Haarlem verklaarde hij dat hij de waarheid niet wilde ‘kreuken, ofte onder de koren-mate [...] stommelen’ en dat hij de leugen niet wilde strelen. Daarom verzweg hij ook de minder positieve zaken niet. Bovendien merkte hij op in een brief aan Petrus Scriverius die hij in het voorwerk afdruckte, dat hij slechts ‘Poeticè ter lichter hand met eenen gebonden ende gedwongen stijl’ schreef, maar dat hij nu wel ‘verscheyde stucken ende bewijzen in Prosa ende buyten Rijm’ had toegevoegd. Dat waren vooral lange citaten uit betrouwbare bronnen, zoals het geschiedwerk van Pieter Bor, de *Batavia van Hadrianus Junius* en *Het Schilder-boeck* (1604) van Karel van Mander (1548-1606). Ook had hij rechtsdocumenten opgenomen en gaf hij lijsten met ambtsbekleders. In poëzie alleen kon hij de materie dus niet precies genoeg beschrijven en zijn beweringen niet afdoende staven aan bronnenmateriaal. Hij was zich er echter bewust van dat de combinatie van poëzie en proza ook niet ideaal was. Daarom hoopte hij dat Scriverius later in een eigen tekst die hij al onder de pen had, ‘in Prosa wat breeder [zal] kunnen afwaeijen, ende met eene vrije rede alles uytvoerlijker uytstrijken’ en ‘alles grondig bewijzen, ende met redenen onwedersprekelijk bekleden, ende bevestigen’.⁶⁹

Die Vorstellung der Stadt (1986), p. 32-36; Classen, *Die Stadt im Spiegel des Mittelalters* (1980), p. 65; Giegler, *Das Genos der Laudes urbium* (1953), p. 10 en 23-24; Witzel, *Der geographische Exkurs* (1952), p. 30-33, 44-47, 121-124 en 136-145; Kienzle, *Der Lobpreis von Städten und Ländern* (1936), p. 2-3; Brinkmann, *Zu Wesen und Form* (1928), m.n. 61-68; Burgess, ‘Epideictic literature’ (1902), p. 200-201. De theoretici van de geschiedschrijving stelden dat het geschiedwerk onpartijdig en zakelijk moest zijn (in tegenstelling tot de partijdigheid van de lofreden) en zich strikt aan de waarheid moest houden (in tegenstelling tot de dichtkunst): Landfester, *Historia magistra vitae* (1972), p. 85-87 en voor het laatste onderscheid ook Duits, *Van Bartholomeusnacht tot Bataafse opstand* (1990), p. 17-21; Heitmann, ‘Das Verhältnis von Dichtung und Geschichtsschreibung’ (1970); Koch, *Zum Verhältnis von Dichtung und Geschichtsschreibung* (1983); Witstein, *Funeraire poëzie in de Nederlandse renaissance* (1969), p. 3-5.

67 Geciteerd naar Janssen, ‘Pieter Bor’ (1981), p. 26.

68 Janssen, ‘Pieter Bor’ (1981), de citaten op p. 33 en 23.

69 Ampzing, *Beschryving ende lof* (1628), resp. fol (?)4r en G2v-G3r. Lees hierover ook Van Nierop, ‘How to honour one’s

Zelfuitlegging

Een dergelijk consciëntieus streven naar objectiviteit en betrouwbaarheid ontbreekt ten enenmale in het stedendicht. Hier worden de oude oorsprongsmythen zonder blikken of blozen als enige verklaring gepresenteerd. Recentere opvattingen, blijken van bronnenkritiek of zorgvuldige weging van argumenten ontbreken. Het ging er slechts om de stad een zo verdienstelijk mogelijk oorsprongsverhaal te geven. Die verdienstelijkheid zat hem in de uitstekende eigenschappen die de nazaten als het ware van de oorspronkelijke stichter hadden geërfd. De meest fantastische etymologische overwegingen over de stadsnaam speelden daarbij een hoofdrol.⁷⁰

Cornelie Brandt vertelt in 1594 bijvoorbeeld hoe de stad Leiden was ontstaan rond de burcht (afb. 15), een mottekasteel uit de elfde eeuw waarvan de stenen omheiningsmuur (de zogenaamde shell keep) nog overeind staat.⁷¹ Volgens Brandt zou dit kasteel zijn gesticht door een leger van Friezen en Hollanders die rond het jaar 400 de gevaarlijke beesten uit het Wilde Woud zonder Genade hadden verjaagd. In het midden van dat Woud bouwden zij een burcht die was bestemd om de kooplieden veilig te 'leiden' van de Wiltenburg (Utrecht) naar de Slavenburg (Vlaardingen), kastelen die lagen aan de rand van het Wilde Woud. Brandt verzwijgt de naam van de stichter van Leidens kasteel, de Friese koning Engistus, maar verder staat hij geheel in een populaire traditie van stichtingsmythen van Hollandse steden die teruggaat tot een gewestelijke kroniek die vermoedelijk in Delft werd geschreven rond 1440. Dit Gouds kroniekje (genoemd naar de plaats waar de eerste druk bijna 40 jaar later verscheen) was uniek omdat het niet alleen de geschiedenis van de graven en adellijke families verhaalde, maar ook inging op de ontstaansgeschiedenis van het gewest en zijn steden. Het kroniekje vertelt hoe Brutus, een afstammeling van de uit Troje gevluchte prins Aeneas, op het eiland Albion aankomt en de aldaar wonende reuzen en reuzinnen (Slaven genoemd) verjaagt. Zo werd Brutus de stamvader van de Britten. De Slaven (en het daarvan afgesplitste reuzenvolk der Wilten) werden de voorvaders van de Hollanders: zij vestigden zich in de Slavenburg aan de rand van het Wilde Woud zonder Genade, waar het gewest Holland dus zijn oorsprong vond. De stichtingsverhalen die daarop volgden speelden een belangrijke rol in de laatmiddeleeuwse geschiedschrijving en kwamen mogelijk via de zogenaamde Divisiiekroniek (1517) van Cornelius Aurelius terecht in Brandts denkwereld.⁷²

city' (1993) en Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 189-191 (die erop wijst dat de antiquaar Buchelius pas belangstelling voor Ampzings activiteiten kreeg toen deze in 1628 zijn dichtwerk tot een beschrijving omwerkte). Ook Hooft was sinds 1618 van mening dat 'weloverwogen' geschiedschrijving die 'een zuivere weergave van het gebeuren' gaf, alleen in proza kon geschieden. Toch vond hij dat de lezer ook nuttige lessen kon halen uit gedichten en historische toneelwerken, waarin allerlei dichterlijke vrijheden mogelijk waren, zoals in zijn eerdere drama's over Geraerd van Velsen (1613) en Baeto (1617). Dergelijke 'poëtische' vormen van geschiedschrijving hadden in pragmatisch opzicht dus zeker waarde. Groenveld, 'Pieter Corneliszoon Hooft' (1981), het citaat op p. 34.

70 Over de functie van oorsprongsmythen leze men onder meer: Keesman, 'Oorsprongsmythen als zelfuitlegging' (1991). De naam en haar etymologie spelen een bijzondere rol bij het ontwikkelen van een identiteit: Bijker, 'The functions' (2010), p. 105-106; Davies, 'The peoples of Britain' (1995).

71 Men leze hierover Van der Vlist, *De burcht van Leiden* (2001).

72 De Leidse oorsprongsmythe is te vinden in *Het oude Goutsche chronyckken*, ed. Scriverius (1663), p. 6-7. De mythe is ver-

Afb. 15 De Leidse burcht (1614). Volgens het onderschrift was deze mogelijk door de Friese koning Engistus gebouwd.

Dat wil niet zeggen dat er in 1594, toen Brandt zijn stedendicht publiceerde, geen andere verklaringen in omloop waren, maar deze werden vooral aangehangen in Leidse universitaire kringen en waren vooralsnog alleen toegankelijk in het Latijn. Men stelde, zoals Junius had gedaan, Leiden bijvoorbeeld gelijk aan het *Lugdunum* dat in het derde-eeuwse reisboek van Antoninus en door de tweede-eeuwse geograaf Ptolemaeus werd genoemd en dat ook op een oude Romeinse wegenkaart uit de vierde of vijfde eeuw voorkwam, de zogenaamde Peutingerkaart (tegenwoordig meent men dat hier verwezen wordt naar de Brittenburg bij Katwijk).⁷³ Ook opperde men een etymologische verwantschap met het Latijnse woord voor legioen (*legia*) omdat Leiden vroeger de plek zou zijn geweest waar legioenen hun kamp opsloegen.⁷⁴ De meeste verklarin-

der uitgewerkt in de tweede versie van de Hollandse kroniek van Jan Gerbrandsz van Leyden (te vinden in Sweertius, *Rerum Belgarum* (1620), dl. 1, p. 7-9) en kwam via hem terecht in Aurelius, *Die cronycke van Hollandt* (1517), fol. 48r-48v. Men leze hierover onder meer Keesmans, 'De Hollandse oudheid' (2007); Tilmans, 'Autentijck ende warachtig' (1989), m.n. p. 76; Tilmans, *Aurelius en de divisiekroniek* (1988), p. 123; Tilmans, 'Cornelius Aurelius en het ontstaan van de Bataafse mythe' (1987), p. 195-196. Brandt gebruikte de term 'kamer van Holland' voor de stad Leiden. Deze term kon hij vinden in het gedicht op Leiden door een zekere poeta quidam in de Hollandse kroniek van Jan Gerbrandsz van Leyden (de oudste mij bekende bron die deze metafoor gebruikt, zie n. 9) en in de *Divisiekroniek* (divisie 18 hoofdstuk 2).

⁷³ Van der Vlist, 'De stedelijke ruimte' (2002), p. 15-16; Blok, 'Lugdunum Batavorum' (1904). Over de Brittenburg leze men Dijkstra en Ketelaar, *Brittenburg* (1965).

⁷⁴ Hoewel, zoals bekend, de naamsvaklaring vanuit *Lugdunum Batavorum* de overhand kreeg, genoot de *legia*-verklaring in de vroegmoderne tijd zeker populariteit. Deze etymologie is afkomstig uit de *Historia Batavica* (1530) van Gerard Gel-denhouwer, uitgegeven in diens *Historische werken* (1998), p. 60-61 en 160 n. 39, zie ook: Blok, 'Lugdunum Batavorum' (1904), p. 28; Fruin, 'Een Hollandsche stad' (1900), p. 53; Scriverius, *Batavia illustrata* (1609), p. 13. Philippus Cluverius

gen brachten de stad dus in verband met de Leidse burcht en het Romeinse verleden. Maar het was een discussiepunt dat in geleerde kringen werd uitgevochten en het is niet waarschijnlijk dat lofdichter Brandt aan een dergelijk discours kon of wilde deelnemen.

Terwijl Brandt zich concentreerde op een etymologische naamsverklaring die terugvoerde naar een zo ver mogelijk verleden, probeerde Samuel Ampzing de stichting van één van Hollands oudste steden relevant te maken voor het heden door aan zijn stichtingsverhaal consequenties te verbinden voor de stadsgenoten uit zijn eigen tijd. Heer Lem had namelijk tal van goede eigenschappen die de Haarlemmers van hem hadden meegekregen. Hij was een dappere ridder die door zijn vijanden werd gevreesd en in dat opzicht, zo beklemtoont Ampzing, leek hij precies op prins Maurits, ‘den vromen helt’. Bovendien werd hij terzijde gestaan door Pallas Athene, die voor de gelegenheid uit de hemelen was nedergedaald om de grootte van de stad te bepalen en de stedenstichter wijze raad te geven. Ampzing maakte in de kantlijn duidelijk dat zij de godin was van de wijsheid en de weverij. Met Heer Lem en Pallas Athene was dus voorspeld dat de Haarlemmers zich dapper in toekomstige belegeringen zouden gedragen, dat zij veel wijze en geleerde mannen zouden voortbrengen, en dat de textielnijverheid zou bloeien.⁷⁵

Pieter Kock was een andere mening toegedaan in zijn rijmkroniek van Enkhuizen (1603–1604), die waarschijnlijk diende als visitekaartje van de pas in Enkhuizen gevestigde drukker Jasper Tournay (ong. 1561–1635).⁷⁶ Kock houdt vast aan een strikt chronologisch schema waarin op gepaste momenten uitweidingen zijn opgenomen over typische onderwerpen uit de stedenlof, zoals de ligging, de belangrijkste gebouwen, de handel en nijverheid, en het ethisch profiel van de burgers.⁷⁷ Kock was een redelijk

meldde in 1611 dat ‘de gemeine Latinisten’ nog steeds in het legioensverhaal geloofden (*Commentarius de tribus Rheni alveis* (1611), p. 121, vert. in *Batavische oudheden* (1709), dl. 2, p. 4). Auteurs als Cluverius (*Commentarius de tribus Rheni alveis* (1611), p. 122, vert. in *Batavische oudheden* (1709), dl. 2, p. 5–6), Guicciardini (*Descrittione di tutti i Paesi Bassi* (1567), 265), Le Petit (*Nederlandsche repvblycke* (1615), 92–96), De Parival (*De vermaecklijckheden van Hollandt* (1660–1661), p. 48), en Van Leeuwen (*Korte besgryving van het Lugdunum Batavorum*, 1672, 6–11) vonden de *legia* etymologie zeker aannemelijk.

⁷⁵ [Ampzing], *Den lof van Haerlem*, 1616, fol. A2v–A3r.

⁷⁶ Het was de eerste uitgave van de eerste Enkhuizer drukker Jasper Tournay. Zijn Enkhuizer drukkerij werd begin mei 1603 geopend, zoals wordt vermeld door Brandt, *Historie* (1666), p. 204 en Kock, *Historia* (1603/1604), fol. F2v. Over Jasper Tournay raadplege men Kock, *Historia*, ed. Van Voorst (2006), p. 19–22; Abels, ‘Spreekbuis voor dissenters’ (1992); Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers* (1974), p. 466–474. Net als in de uitgaven van Ampzing, Brandt en Schaghen was het drukwerk goed verzorgd. Dit doet vermoeden dat deze uitgaven dienden als een soort ‘visitekaartje’, zoals Van Dorsten, Thomas Basson (1961), p. 32 veronderstelde voor Brandts werk over Leiden, waarvan de uitgever net benoemd was tot universiteitsdrukker: ‘it was a good souvenir booklet for foreign students, while it advertised Basson’s ability as Leiden’s new printer.’

⁷⁷ Binnen de traditie van het stedelijke historiedicht vallen ook *Amsterdamum monogrammon* (1616) van Cornelis Plemp (1574–1638) waarover NH 249; Scheltema, ‘Dr. Cornelis Gijsbertszoon Plemp’ (1872). Tot deze vooral historische traditie hoort ook het *Kort begryp* (1662) van de stad Groningen door Gerrit Harmens Warendorp (†1663), bontwerker en bouwmeester (d.w.z. verantwoordelijke voor het onderhouden van de stedelijke bouwwerken en woordvoerder van de gilden bij het stadsbestuur). Eind jaren ‘50 raakte hij als een der leiders van de opstandige gilden (die hun vroegere invloed op de stedelijke besluitvorming wilden herwinnen) verwickeld in een politiek conflict met de stadsregering die alle ‘volksinvloed’ zoveel mogelijk wilde inperken. In juli 1662 wisten de gilden enige zeggenschap te krijgen over politieke besluitvorming, maar deze macht raakten ze in september al weer kwijt. Warendorp werd gevangengenomen en ter dood veroordeeld. Het *Kort begryp* verscheen tijdens het hoogtepunt van de verwikkelingen en was opgedragen aan de Groningse stadhouder Willem Frederik (1613–1664) en aan de burgemeesters en raadsheren van de stad Groningen.

welgestelde zeilmaker, die in 1607 tot vroedschap werd benoemd in deze uitgesproken contraremonstrantse stad. Hij was niet alleen begaan met het stedelijke welvaren en de stedelijke geschiedenis, maar hij was ook een strijdbare polemist die in religieuze aangelegenheden zijn opinie niet onder stoelen of banken schoof. Genadeloos nam hij zowel rooms-katholieken als rekkelijke protestanten op de korrel. In 1601 publiceerde hij bovendien een biografie van Aurelius Augustinus, aan wiens introverte geloofsbenadering en rigide denkbeelden over de predestinatie orthodoxe calvinisten als Pieter Kock zich zeker nauw verwant voelden.⁷⁸ Die religieuze overtuiging speelde ook een rol in het oorsprongsverhaal dat hij in zijn rijmkroniek te berde bracht.

Ten eerste had Enkhuizen niet de reputatie een oude stad te zijn. Kock vertelde dan ook dat de stad nog niet zo lang geleden een onaanzienlijk vissersdorpje was geweest. Het kon niet bogen op stadsmuren en evenmin op belangrijke bezienswaardigheden. De oudste vermelding die hij in 'oude schriften' aantrof dateerde van 1350 – zelfs voor een jonge stad als Amsterdam waren oudere vermeldingen bekend.⁷⁹ Ook in zijn etymologie benadrukte hij het recente en onaanzienlijke begin van de stad: omdat Enkhuizen was begonnen als een klein dorp van enkele huizen, werd de plaats *Enckelhuyzen* genoemd. Het positieve hiervan was dat de stad in relatief korte tijd groot, rijk en voornaam was geworden (vooral na de overgang van de stad naar de prins van Oranje in 1572) en dat die wonderlijk snelle opkomst toch te danken was aan de daadkracht van haar inwoners, die behalve vroom, moedig en meedogend ook kloeke zeevaarders waren. Dit alles geschiedde uiteraard met de hulp van God.⁸⁰

In de opdracht beklemtoonde hij dat hij zijn 'lust' voor de stedelijke bewindhebbers en de welstand van het vaderland wilde bewijzen en dat hij Groningen en zijn ommelanden 'een Rechtsinnighe Amnestie vrede, liefde met eendracht van nu tot in der eeuwigheyt' toewenste. Warendorp, *Kort begryp* (1663). Over Warendorp raadplege men NNBW, dl. 5, kol. 1097–1099. Over de politieke verwickelingen die leidden tot zijn ondergang leze men Schroor, 'Ontwrichting en oligarchisering' (2008–2009), met zijn portret op p. 240; *Sententien* (1663).

78 Over Kock raadplege men Kock, *Historia*, ed. Van Voorst (2006), p. 14–19; Zilverberg, 'Een historie van Enkhuizen' (1984), p. 1. Volgens hen zou het stedendicht getuigen van enige kennis van de stedelijke handvesten. Over Kocks pen-nenstrijd met de Zuid-Nederlandse jezuïet Franciscus Costerus (1532–1619) raadplege men tevens Andriessen, *De jezuïeten en het saamhorigheidsbesef* (1957), p. 147; Andriessen, 'Costerus' (1947). Enkele pamfletten van Kock (P.P.K.) worden genoemd in Kempnaer, *Vermomde Nederlandsche en Vlaamsche schrijvers* (1928), kol. 380; Van Doorninck, *Vermomde en naamlooze schrijvers* (1883–1885), dl. 1, kol. 497. Het karakter van het stedendicht en de zinspreuk waarmee hij het ondertekent (*Patiencia vinces / Ghy lijdt saemheyt sult verwinnen*) verraden een actieve belangstelling voor de rederijkerij, hoewel het bestaan van een rederijkerskamer in Enkhuizen onzeker is (Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal memoriaal* (1999), p. 242).

79 Namelijk uit 1275, zoals bijvoorbeeld werd vermeld in *Handt-vesten* (1597), p. 1 en Pontanus, *Historische beschrijvinghe* (1614), p. 12–13.

80 Kock, *Historia*, ed. Van Voorst (2006), m.n. strofe 17. Dat was ook een vast thema in stadsbeschrijvingen van Amsterdam, dat zich in ijtempo had ontwikkeld van kleine vissersplaats tot het grootste handelscentrum van de bekende wereld. Dat was geheel te danken aan de daadkracht en ondernemingszin van de Amsterdammers. Over beschrijvingen van Amsterdam: Esser, 'Schwierige Vergangeneit' (2003); Haitsma Mulier, 'De zeventiende-eeuwse beschrijvingen van Amsterdam' (1998); Van der Zande, 'Amsterdamse stadsgeschiedschrijving' (1985). Al in de oudst bekende chorografie van de Hollandse steden, geschreven door een anonymus rond 1500, komt de Amsterdamse jeugdigheid tot uiting. Hij vermeldde wel de Leidse burcht en het Woud zonder Genade en suggereerde voor andere steden als Dordrecht, Delft en Haarlem een eerbiedwaardige ouderdom, maar moest voor Amsterdam vermelden – *nota bene* de stad die hij het uitvoerigst beschrijft en die waarschijnlijk zijn woon- of geboorteplaats was – dat zij 'hoe wel by nae de Joncxte, [...] nochtans de vermaerste van alle de steden van Hollandt' is. Pontanus, *Historische beschrijvinghe* (1614), p. 355; zie ook Scheltema, 'De oudste beschrijving van Amsterdam' (1855), p. 6 en Scheltema, 'Korte beschrijving der Hollandsche steden' (1849), p. 11.

Ten tweede is het belangrijk dat Kock weigert het ontstaan van de stad in een verleden aan een gefantaseerde figuur toe te schrijven. Het getuigt van hoogmoed om de afkomst op de Trojanen terug te voeren, zo schrijft hij, want geen stad kan worden gebouwd zonder Gods ingrijpen. Volgens Kock was Enkhuizen dan ook door Gods eigen hand gesticht:

Geen Keyser, Coninc, Graef, heeft 't fundament geplant,
Want siet, sij is alleen opgehoubt door Gots hant.⁸¹

Grootsheid komt niet van een goede afkomst, betoogt hij. Ze kan niet worden geërfd van een of andere stedendichter. Ze is daarentegen inherent aan de goede eigenschap die de bevolking sowieso al heeft: 'geleertheyt en deucht, vroomheyt is haer fonderinge'.⁸² De stad heeft dus geen stichter en geen hoge ouderdom, maar de ontstaanszaak, gevonden in godsvruchtige deugden, en de razendsnelle opbloei, gevonden in goede karaktereigenschappen, maakten veel goed. Ondanks Kocks bezwering dat we allemaal kinderen zijn van dezelfde vader en dat glorie niet kan worden geërfd, zegt dat veel over de Enkhuizenaars uit Kocks eigen dagen. Het ging er uiteindelijk om een oorsprongsverhaal te verzinnen dat het heden kon verklaren en dat de contemporaine burgerij zo verdienstelijk mogelijk afschilderde.

Burgers

In stedendichten waren de fysieke aspecten en de ontstaansgeschiedenis van de stad vooral het decor van een – in abstracto omschreven – samenleving van burgers en inwoners. Hun daden en bekwaamheden dienden uitvoerig te worden geprezen. Ideeën uit de personenlof speelden daarbij een beslissende rol.⁸³

Het is belangrijk om te constateren dat in de personenlof traditiegetrouw een morele benadering werd voorgeschreven. Al vanaf de zogenoemde *Rhetorica ad Alexandrum* uit de vierde eeuw vóór Christus, één van de oudst bewaarde retorische handboeken, werd onderscheid gemaakt tussen enerzijds zaken die eerder felicitatie dan lof verdienen – de uiterlijke omstandigheden en lichamelijke kwaliteiten van de bezongen persoon – en anderzijds lofwaardige activiteiten die getuigen van bewust gemaakte keuzes. Die laatste activiteiten kunnen dan worden gezien als manifestaties van de vier kardinale deugden.⁸⁴ Dezelfde benadering vanuit de deugdenleer kon worden toegepast op een groep personen, zoals de burgers van een stad. De reeds genoemde Menander expliciteerde namelijk dat de lofdichter alle burgerlijke daden moest behandelen als blijken van de vier deugden verstand (*prudentia*), rechtvaardigheid (*justitia*), dapper-

81 Kock, *Historia*, ed. Van Voorst (2006), strofe 2.

82 Kock, *Historia*, ed. Van Voorst (2006), strofe 5.

83 Een steeds terugkerend advies is dan ook het personifiëren van de stad, bijvoorbeeld Quintilianus, *Institutio oratoria*, ed. en vert. Rahn (1988), IX 2, 29–31.

84 Aristotle, *Problems en Rhetorica ad Alexandrum* (1936–1937), 1440b r. 16–23, besproken door Slits, *Het Latijnse stededicht* (1990), p. 24–25.

heid (*fortitudo*) en gematigdheid (*temperantia*).⁸⁵ Ook in de vroegmoderne tijd werd deze benaderingswijze aanbevolen. De Duitse schoolmeester Reinhard Lorch (1510-1564), bijvoorbeeld, stelde in een uitgebreide en vaak herdrukte commentaar uit 1542 op het boek met oefeningen in de retorica van de vierde-eeuwse retor Aphtonius, waar ook de stedenlof in voorkwam, dat de burgers onder meer moesten worden beschreven aan de hand van de vier kardinale deugden.⁸⁶

Dat roept de vraag op hoe die deugden zich in een stedelijke samenleving konden manifesteren. De *virtutes* waren vage, alomvattende begrippen. Elke denkbare morele kwaliteit kon op één of andere manier tot een kardinale deugd worden teruggevoerd. Welke deelkwaliteiten waren dan belangrijk voor de beoordeling van het stedelijk leven? Het antwoord kan worden gevonden in het werk van retorici als Menander, moraalfilosofen als Dirck Coornhert (1522-1590), en stedendichters zoals Samuel Ampzing en Cornelis Schaghen. Wij nemen Schaghens *Alckmaar lof-dicht* als uitgangspunt.

Tegen het einde van zijn stedendicht wijdde Schaghen een korte, euforische passage aan de eerzaamheid van de Alkmaarse burgers en inwoners. Volgens hem waren de goede eigenschappen van de Alkmaarder zo evident dat de deugd hem op het voorhoofd stond te lezen. Om te beginnen toont hij mededogen, is hij eerlijk en gaat hij recht door zee. Bovendien is hij ijverig en vol gemeenschapszin. De vrouwen zijn niet alleen mooi maar ook schoon, zedig, vruchtbaar en werkzaam. Alkmaarders, zo zet Schaghen uiteen, bewandelen in alles de gulden middenweg: ze zijn niet zo lomp als in andere steden van Hollands Noorderkwartier, maar ook niet zo wuft als de mensen aan het hof. Bovendien zijn ze schrander, een eigenschap die hij verbindt met de handel en nijverheid: de productie en export van zout, boter, kaas, brood, messen en linnen zijn hier voorbeelden van. Ook het feit dat zij goed kunnen weven en molens bouwen wijst op hun schranderheid.⁸⁷

85 Russell en Wilson (ed. en vert.), *Menander rhetor* (1981), 361-365, m.n. 361, 13-17. De leer van de kardinale deugden, die kunnen worden gezien als containers waarin zich allerlei sub-deugden bevinden, gaat terug tot de dialogen van Plato. Sindsdien vormen ze een onlosmakelijk onderdeel van het westerse 'morele bewustzijn'. Stoïsche denkers als Cicero en Seneca werkten de deugdenleer verder uit. In het werk van kerkvaders, zoals Ambrosius, en middeleeuwse scholastici, zoals Thomas van Aquino, kregen de kardinale deugden een verchristelijkte invulling. De zestiende-eeuwse humanisten grepen ten slotte weer terug naar het werk van Cicero en Seneca, maar hoewel hun ethica's stoelden op de stoïsche deugdenleer interpreteerden zij die op christelijke wijze. We zullen in dit hoofdstuk vooral gebruik maken van de deugdenleer van Dirck Coornhert, die in 1586 een *Zedekunst dat is wellevenskunst* publiceerde, waarin hij de vier kardinale deugden als uitgangspunt nam. Lees over de kardinale deugden onder meer: Pansters, *De kardinale deugden* (2007); het hierboven gegeven citaat op p. 11; Konst, *Fortuna* (2003), p. 42-49; Bautz, *Virtutes* (1999); Witstein, *Bredero's ridder Rodderick* (1975); Veenstra, *Ethiek en moraal* (1968); Pieper, *Das Viergespann* (1964).

86 Aphtonius, *Progymnasmata*, ed. Agricola, Catanaeus en Lorch (1603), p. 206-217 (over de stedenlof), m.n. 213 (over de topos 'burgers'). Lorch verwijst naar Menander (p. 213). Over het voorbeeld van een stedenlof dat Lorch geeft (de universiteitsstad Marburg) schreef Spies, 'Het stadhuis staat op de Dam' (1979), p. 183. Julius Caesar Scaliger schreef eenzelfde benaderingswijze voor. In zijn immens invloedrijke *Zeven boeken over de dichtkunst* (1561) stipuleerde hij dat vooral de volgende vijf zaken vermeld moesten worden: 'vroomheid jegens God, eensgezindheid van de burgers, gastvrijheid tegenover vreemdelingen, menselijkheid ten opzichte van onderworpenen en dapperheid tegenover vijanden.' Die onderwerpen kunnen volgens Slits 'met enige goede wil' worden beschouwd als aspecten van de vier kardinale deugden. Scaliger, *Poetices libri septem*, ed. Deitz en Vogt-Spira (1994-2003), III.105; Slits, *Het Latijnse stededicht* (1990), p. 69-70.

87 Schaghen, *Alckmaar lof-dicht* (1621), fol. D3v-D4r. Interessant is vooral een gedicht dat Petrus Scriverius tussen 1624 en 1626 schreef voor de derde druk van Ampzings stedendicht, maar dat er om onbekende redenen niet in is terechtgekomen. Hij somt de goede eigenschappen van de Haarlemmers op aan de hand van de letters uit het woord HAERLEM.

Nadat hij dit ethisch profiel opsommenderwijze heeft geschetst, slaat de hallelujastemming om in een bijna transcendente, mythologische verrukking. Plotseling bevindt Schaghen zich in het heiligdom van Pallas Athene, waar het grote wereldboek berust. Dat boek bestaat uit stalen bladzijden waarin met gouden letters alle lovenswaardige zaken zijn ingeschreven, verdeeld over drie afdelingen: wapenfeiten, burgerlijke deugden en geleerdheid. Alkmaar staat in alle drie de categorieën met onderscheiding vermeld. Dat blijkt uit een nieuwe metafoor: de stad prijkt als een ster aan de hemel, waar zij – als stedenmaagd – drie groene kronen draagt die verwijzen naar haar dappere oorlogsdaden (Mars schenkt haar de palmtak van de overwinning), haar interne rust en cohesie (Deugd schenkt haar de olijftak van de vreedzaamheid) en haar glanzende geleerdheid (Apollo schenkt haar de lauwerkrans). Rondom deze als een ster aan de hemel staande stedenmaagd zweven de Alkmaarse schutters – die getuigen van haar heldenmoed –, de leden van het Alkmaarse stadsbestuur – ‘Wiens vrome Burgerhertucht, de Vrede stand bewaard’ –, en de Alkmaarse geleerde mannen – die door hun publicaties de vaderstad het eeuwige leven geven.⁸⁸

Nu is Schaghen weliswaar door zijn metaforisch arsenaal heen, maar niet door de bewijzen die hij voor het aantonen van de Alkmaarse wijsheid naar voren wil brengen. Onmiddellijk volgt een bespreking van Alkmaars geleerde mannen die bijna een vijfde van het totale gedicht beslaat. De meeste eer komt toe aan Cornelis Drebbel (1572-1633), die in 1620 drie uur lang in een onderzeeboot onder het oppervlak van de Theems had gevaren, maar ook zijn eigen vader passeert de revue, Pieter Jansz Schaghen (1578-1636), die wordt geprezen om zijn muzikale en wiskundige kwaliteiten, zijn werk als vroedschap en zijn wens te leven ‘in stille Burgerplicht’.⁸⁹ Elders in het gedicht beklemtoonde hij de Alkmaarse heldenmoed door lang uit te weiden over Alkmaars middeleeuwse en meer recente geschiedenis. Vooral aan de belegering van de stad door de koninklijke troepen van Don Frederik (1537-1583), die zo gelukkig voor

Hij concludeerde dat de Haarlemmers vriendelijk (‘Lief-talligh’) zijn in vredestijd, maar moedig (‘Eer-gierigh’ en ‘Manhaftigh’) in tijden van oorlog. Aan die laatste kwaliteit besteedt hij verreweg de meeste aandacht. Verder prijst hij de Haarlemse vroomheid (‘Religieus’) en de zin voor liefdadigheid tegenover de armen (‘Erbarmigh’). De Haarlemmers hebben hun rijkdom verworven door noeste arbeid (en Gods hulp), de verworven ‘overvloed’ besteden zij aan het onderhoud der armen. KBH 131 B 33, fol. 126r-126v. Met dergelijke opmerkingen over de Haarlemse superioriteit had Scriverius een passage uit een vijftiende-eeuwse prozакroniek bewerkt, die in zijn naamsverklaring echter vooral aandacht aan Haarlems ligging had besteed en nauwelijks aan de kwaliteiten van zijn burgers. De kroniek bevindt zich in NHA Stadsbestuur van Haarlem 928, fol. 32r-39r. Zie hierover: hoofdstuk 4 n. 122. Het lettervers uit dit kroniekje wordt aangehaald door Ampzing, *Beschryvinge* (1628), p. 96-97 en aangepast door Boxhorn, *Toneel* (1634), p. 121. De lof op een stad of streek aan de hand van de letters van haar naam waaraan bepaalde eigenschappen worden opgehangen kwam in de vijftiende en zestiende eeuw vaker voor. Rond 1430 zong de Leuvense hoogleraar Henricus de Coster († na 1445) in een *Carmen in laudem Brabantiae* op dergelijke wijze de lof van Brabant, gevolgd door verzen over de Brabantse steden. Costers voorbeeld werd gevolgd door De alderexcellentste cronycke van Brabant (1497) en door de Antwerpse edelman Jan van der Noot in zijn *Lofsang van Brabant* (1580). *Narrative Sources* (2009-) Ho70, Slits, *Het Latijnse stededicht* (1990), p. 240-241 met 342 n. 34; IJsewijn, ‘Henricus de Oesterwijck’ (1969); Van der Noot, *Lofsang*, ed. Zaalberg (1958).

⁸⁸ Schaghen, *Alkmaar lof-dicht* (1621), fol. D4r-v.

⁸⁹ Schaghen, *Alkmaar lof-dicht* (1621), fol. D4v-E3v, het citaat op Ezv. Zie ook Strengholt, ‘Twee Alkmaarse dichters’ (1980), p. 136. Over Pieter Jansz Schaghen: Strengholt, ‘Twee Alkmaarse dichters’ (1980), p. 125-132. De dichter van *Bauwheers wel-leven* (1977). Ook noemde hij in het voorbijgaan zijn neef Gerrit Jansz Schaghen (1573-1616), die contact onderhield met Drebbel: Strengholt, ‘Twee Alkmaarse dichters’ (1980), p. 124-125.

de opstandelingen afliep op 8 oktober 1573, ontleende hij hooggestemde woorden over de stedelijke manhaftigheid.⁹⁰

Hoofdpunten van lof waren dus de geleerde individuen, de collectieve dapperheid en (in mindere mate) het goede bestuur dat resulteert in rust en vrede (de olijftak van de vreedzaamheid die de Deugd schenkt aan de stad). Vanzelfsprekend herkennen we hier in de eerste plaats de kardinale deugd van de dapperheid (*fortitudo*). Daarnaast konden de eerste en de laatste eigenschap, zoals blijkt uit het werk van retorici als Menander en moraalfilosofen als Dirck Coornhert, worden gezien als de twee gezichten van stedelijke *prudencia*. Die kon namelijk betrekking hebben op het individu of op de samenleving als geheel. Ging het om het individu dan moest de lofredenaar wijzen op de geleerdheid (*sapientia*) door de wijze mannen op te sommen die in de stad waren geboren of er hadden gewerkt. Ging het om de samenleving als geheel dan diende de loftrompet te worden gestoken over de ‘burgherlyke wysheyd’ die, aldus Coornhert, blijkt uit de ‘bestiering van burghen, steden, landen ende luyden.’ Zulke maatschappelijke *prudencia* kon dan blijken uit de verstandige wetten die het stadsbestuur had uitgevaardigd.⁹¹ Nauw hiermee verbonden, ten slotte, was de kardinale deugd der *justitia*, die uitgaat van de stelregel dat ieder dient te worden gegeven wat hem toekomt. Dergelijke rechtvaardigheid is onder meer van toepassing op bestuurders en bestuurd. Ze blijkt dan niet alleen uit goede wetten en rechtvaardige rechtspraak, maar ook uit een samenleving waarin de stedelingen elkaar niet naar het leven staan, maar juist vreedzaam en eensgezind zijn, twee punten die Schaghen duidelijk naar voren brengt.⁹²

In de meeste stedendichten was het niet anders dan bij Schaghen: bij alles wat niet te maken had met de stichting en de ligging van de stad maar met haar burgers en inwoners, draaide het uiteindelijk om hun deugdzaamheid, waarbij kardinale deugden als moed, verstand en rechtvaardigheid de boventoon voerden. Ampzing, bijvoorbeeld, verdeelde het leeuwendeel van zijn gedicht over passages die handelden over respectievelijk de geleerdheid, de dapperheid, de schranderheid en het goede bestuur.⁹³ Van de individuele geleerdheid getuigen de nooit gerealiseerde plannen voor een universiteit en de vele geleerden die in Haarlem waren geboren of hadden gewoond. Onder het label ‘dapperheid’ wijst hij omstandig op middeleeuwse oorlogsdaden en recentere wapenfeiten uit de beginjaren van de Opstand. In het bijzonder besteedt Ampzing

90 Schaghen, *Alckmaar lof-dicht* (1621), fol. B3v-C1v over de gebeurtenissen uit 1573. Hij behandelde het ontstaan en de geschiedenis van de stad tot 1573 in één adem en voerde (net als Ampzing, die zich beriep op de Damiategeschiedenis) de symbolen op het stadswapen terug op de moed die de Alkmaarders tijdens Middeleeuwse oorlogshandelingen hadden betoond (fol. B3r).

91 Russell en Wilson (ed.), *Menander* (1981), 364.10-16; Coornhert, *Zedekunst*, ed. Becker (1942), III.5, 102.

92 Russell en Wilson (ed.), *Menander* (1981), 361.17-363.26; Coornhert, *Zedekunst*, ed. Becker (1942), IV.1, 5-6 en 15-25. Coornhert maakt onderscheid tussen individuele (‘byzondere’) rechtvaardigheid (die zich uit in handel – door Schaghen ‘schranderheid’ genoemd – en in respect) en maatschappelijke (‘ghemeyne’) rechtvaardigheid (die zich uit in de relatie tussen bestuurders en bestuurd). Over de deugd der rechtvaardigheid in verband met stedendichten schreef ook Gelderblom, ‘Woeste Noormannen’ (1984), p. 16, die tevens oorlogsvoering vermeldt als een vorm van *justitia*. Gelderblom beschrijft *justitia* als de basis van de *vita activa*, het ‘bezige, werkzame leven’ dat bestaat uit economische, politieke en martiale activiteiten en dat volgens Gelderblom het onderwerp van het stedendicht is.

93 Dit blijkt uit marginalia in de edities van 1616 (fol. B4r-C4v) en 1621, en uit de inhoudsopgave die Ampzing in 1628 publiceerde (fol. G4r-v).

aandacht aan twee roemruchte belegeringen gedurende welke de Haarlemmers zich van hun beste kant hadden getoond: de gebeurtenissen tijdens de Vijfde Kruistocht (1217-1221) rond de Egyptische stad Damiate, en de desastreus afgelopen belegering van Haarlem door de Spaanse troepen van Don Frederik (1572-1573). Die laatste episode eindigde weliswaar met een moeilijk te verkroppen capitulatie en bezetting, maar Ampzing betoogde dat dat zeker niet had gelegen aan de moed en standvastigheid van de stadsbewoners.⁹⁴ De schranderheid – Ampzing spreekt van de ‘const en geest’ van de Haarlemse burgers – toont hij net als Schaghen aan door te wijzen op de verschillende vormen van nijverheid, in dit geval de linnenweverij, de schilders en graveurs, de uitvinding van de boekdrukkunst en de bierbrouwerij.⁹⁵ De bestuurlijke wijsheid, ten slotte, komt aan de orde in een relatief korte passage aan het einde van het gedicht, waarin Ampzing de burgemeesters, de schout en schepenen, en de vroedschap noemt, maar als bewijs van goed bestuur toch vooral wijst op de instellingen van sociale zorg: de armenhuizen, ziekenhuizen, bejaardenhuizen en het tuchthuis.

Materiële superioriteit

Het beschrijven van de oorsprong, ligging en burgers van de stad was geen doel op zich. Men gebruikte deze onderwerpen om de stedelijke superioriteit aan te tonen op zowel materieel als moreel gebied. Die twee dimensies van het superioriteitsdenken – materieel en moreel – waren, zoals we zullen zien, onderling afhankelijk. Ze dienden een didactisch streven.

Zonder veel reserve prezen de dichters de materiële verworvenheden van hun stad: haar aanzienlijke grootte en omvang, haar luisterrijke gebouwen, en haar grote rijkdom en economische voorspoed. Daarbij lag een zekere nadruk op de handel en nijverheid. Ampzing reserveerde een speciaal gedeelte van zijn gedicht voor de ‘Aert, handelinge, hantwerck, ende consten der burgeren’, waarbij hij vooral aandacht besteedde aan Haarlems hoofdneringen: de lakennijverheid en bierbrouwerij. Ook noemde hij de schoonschrijfkunst, de rekenkunst en het boekhouden, evenals de vele schilders en graveurs, en uiteraard de boekdrukkunst, die immers door de Haarlemmer Laurens Jansz Coster zou zijn uitgevonden. Met deze bezigheden voeden de Haarlemmers hun vrouw en kinderen, zo vertelt Ampzing, en verspreiden zij de roem van hun stad in verre oorden.⁹⁶ Op min of meer vergelijkbare wijze behandelde Cornelis Schaghen de ‘lijftochtigheid’ van Alkmaar, dat wil zeggen: hoe goed de stad van levensmiddelen was voorzien, zoals vlees, vis, koren en gort. Wat niet voor eigen gebruik nodig is,

94 Over Ampzings behandeling van Damiate en het zestiende-eeuwse beleg van Haarlem: Van Nierop, ‘How to honour one’s city’ (1993); Spaans, ‘Heimwee naar de Middeleeuwen’ (1989).

95 Over de economische beeldvorming van Haarlem: Stapel, ‘Haarlems welvaart’ (2002).

96 Het citaat is naar Ampzing, *Den lof van Haerlem* (1616), fol. C3r en de parafrase naar C3r-C4r. Over de schilders en graveurs in stedendichten en stadsbeschrijvingen leze men Sluijter, *Verwondering over de schilderijenproductie* (2003). Over de vermeende uitvinding van de boekdrukkunst en haar inzet voor propagandistische doeleinden raadplege men Van Miert, *Hadrianus Junius* (2011), p. 106; Robbe, ‘De literaire aspecten van de Costerlegende’ (2010); Hellinga-Querido en De Wolf, *Laurens Janszoon Coster* (1988); Becker en Ouwekerk, ‘De eer des vaderlands’ (1985).

wordt met verre oorden verhandeld. Schaghen vertelt hoe het overschot aan visserij-, landbouw- en veeteeltproducten naar andere landen werd geëxporteerd, tot voorbij de evenaar in het zuiden en tot op de ijsvlaktes in het noorden. En natuurlijk liet hij de Alkmaarse stapel van boter en kaas niet onvermeld.⁹⁷ Het beschrijven van een bloeiende handel en productieve nijverheid in een bedrijvige samenleving diende zeker tot lof van de bezongen stad.⁹⁸

Wordt de stad doorgaans voorgesteld als zo'n welvarende en actieve maatschappij, er zijn ook waarschuwende geluiden te horen. In vroegzeventiende-eeuwse stedendichten verschijnen die soms als een gevoel van onbehagen door overvloed, zoals dat is verwoord in S. Schama's omstreden maar stimulerende *The Embarrassment of Riches* (1987).⁹⁹ In het *Amsterdams klaagh-lied* (1621) laat Gerbrand Adriaensz Bredero (1585-1618) bijvoorbeeld zien hoe de Amsterdamse stedenmaagd afgesloofd en treurig op de grond ligt. Haar ogen puilen rood uit van al het gewezen. Als haar zusters – Delft en Dordrecht – vragen wat er schort, antwoordt ze:

Het sijn de bittere plagen
Die in my sijn gheteeld,
Om dat ick niet kon draghen
Mijn aengheboren weeld.¹⁰⁰

Die plagen, veroorzaakt door het onvermogen om gepaste weerstand te bieden tegen de verlokkingen van luxe en overdaad, zijn telkens weer: hoogmoed, geldzucht, spijzucht, losse zeden en het verzaken van God. De kinderen van Bredero's stedenmaagd, de draagkrachtige inwoners van de stad, wentelen zich in weelde en zijn gedegenereerd tot hedonisten: op onbezonnen wijze jagen zij hun verdiensten erdoorheen in kroegen en bordelen, of geven zij hun geld uit aan straatprostituees.

Dergelijke klachten werden soms aangedikt en van een religieuze lading voorzien in het werk van strijdlustige contraremonstranten, zoals de Amsterdamse predikant

97 Schaghen, *Alckmaar lof-dicht* (1621), fol. D3r-v.

98 A.-J. Gelderblom heeft er reeds op gewezen dat in veel stedendichten de bedrijvigheid van de stedelingen voorop stond. Die zou niet alleen blijken uit handel en nijverheid, maar ook uit andere zaken: de vele geleerde en anderszins beroemde mannen, en de oorlogshandelingen uit het nabije en het verre verleden waren even zovele tekenen van een bedrijvige samenleving. Gelderblom heeft in dit verband gesproken van de 'uitbeelding van de *vita activa*', hetgeen contrasteert met de *vita contemplativa* op het platteland en de buitens uit de hofdichten. Hij ziet een dergelijke uitbeelding van het bedrijvige stadsleven naar voren komen uit de voorgeschreven topiek voor het stedendicht: alle nodige elementen voor het schetsen van een actief leven vloeien eruit voort. Gelderblom, 'Woeste Noormannen' (1984).

99 Lees over dit gevoel Schama, *The Embarrassment of Riches* (1987). Voor kritiek op het werk van Schama onder meer Frijhoff en Spies, 1650 (1999), p. 66-67; Dekker, 'Een historische antropologie' (1989) en de drie recensieartikelen die na verschijning van het boek werden opgenomen in BMGN: Price, 'The dangers of unscholarly history' (1989); Haitsma Mulier, 'Tekens en symbolen' (1989); Van Nierop, 'Interpretatie, beeld en verbeelding' (1989).

100 Bredero, *Groot lied-boeck*, ed. Stuiveling e.a. (1975-1983), dl. 1, p. 171-174. Een ander voorbeeld van het onderhavige gevoel van onbehagen is het bekende *Op Amsterdam* (1673) door Willem Godschalk van Focquenbroch (ong. 1630-1675). Net als Bredero beklagt hij zich in niet mis te verstane woorden over het zedelijk verval in de Amstelstad: 't Geldzuchtig Amsterdam, met al haar zoete kijers, | Stofft al te moedig op haar opgevulde tas. | De magere Gierigheid, die steeds haar afgod was, | Maakt dat dit hoen niets legt dan stront in plaats van eiers.' Focquenbroch, *Thalia* (1673), dl. 2, fol. D7r-v. Men raadplege hierover in de eerste plaats Bostoën, 'Focquenbrochs kritiek op Amsterdam' (2004), en ook: Van Strien (ed.), *Hollantsche pamas* (1997), p. 119-120; Gelderblom (ed.), 'k Wil rijmen wat ik bouw' (1994), p. 12-13 en 138.

Jacob Laurensz (ong. 1585-1644). Deze schreef in 1628 een lofdicht op de bouwactiviteiten in de Amstelstad sinds het einde van de zestiende eeuw waarin hij zich de heersende zonde nog veel erger voorstelde dan dronkenschap en hoererij alleen:

Daer is geen trou, geen liefd', geen yver tot Gods Woort,
Sijn Leere met verdriet, en walgingh men aenhoort,
Godts-laster, liegen, moort, onrecht en dievery,
Onkuyscheyd wordt gepleeght, en vuyte hoerery,
Pracht, prael, en overdaedt in kleedingh, in maeltyden,
De oude ned'righeyd en trouwe leyd besyden,
De eene bloedschuld op de ander wordt gehoopt,
't Volck als een wilde beest tot alle sonde loopet.¹⁰¹

Het verlies van de oude eenvoud en de vigerende overdaad in kleding en maaltijden leidt tot godslaster, diefstal, prostitutie en moord. Het volk loopt als een kip zonder kop in de valstrik die zonde heet, en stapelt bloedschuld op bloedschuld. Zo erg werd het morele klimaat in stedendichten echter zelden voorgesteld. De Amsterdamse koopman, regent, auteur en moraalfilosoof Hendrik Laurensz Spiegel (1549-1612), die wel gekenmerkt is als een Erasmiaans christen-humanist die 'intolerante discussies over geloofskwesties' schuwde,¹⁰² had in een verder hooggestemde lof van de Amsterdamse koophandel weliswaar een vergelijkbare waarschuwing laten horen, maar hij was heel wat gematigder en bood tevens een oplossing aan: hecht niet te veel aan bezit en de geneugten des levens – matigheid is het hoogste goed.¹⁰³

Enerzijds stuiten we hier op een belangrijk 'dubbelpincipe' uit de neostoïsche moraalfilosofie, anderzijds op het vooral calvinistische denkbeeld van een straffende God. In het destijds gangbare morele denken hingen de deugden van gematigdheid (*temperantia*) en moed (*fortitudo*) nauw samen met de leer van de onbestendigheid (*fortuna*), de onberekenbare schenkster van voor- en tegenspoed die in het vroegmoderne denken werd begrepen als de voorzienigheid van God: Hij beloont de deugdzamen met voorspoed en straft de zondaars met tegenslag, meestal in de vorm van oorlog, pest en duurte. Het neostoïsche idee is dat in tijden van voor- en tegenspoed het geestelijk evenwicht, dat men standvastigheid of *constantia* noemde, wordt bedreigd door een overschot aan emoties: vreugde en verlangen naar meer belagen de mens in goede tijden, terwijl verdriet en angst voor de toekomst een gevaar vormen in slechte tijden. Om de balans te herstellen, dient de mens met behulp van de rede de juiste deugden toe te passen: gematigdheid in tijden van voorspoed, en moed in tijden van tegenspoed.¹⁰⁴ Zodoende wordt de mens, aldus Coornherts *Zedekunst dat is wellevenskunste*

101 De Roever, 'De kroniek van Staets' (1886), p. 66. Zie n. 16.

102 Spiegel, *Hert-spiegel*, ed. Veenstra (1992), p. cxvi-cxxxix, het citaat op p. cxxxii.

103 Pontanus, *Historische beschrijvinghe* (1614), p. 275-276. Men raadplege ook Gelderblom (ed.), 'k Wil rijmen' (1994), p. 10-11 en 137-138.

104 Lees hierover onder meer Konst, *Fortuna* (2003), p. 42-49; Kaye, 'Moral philosophy' (1988), p. 360-374; Witstein, *Bredero's ridder Rodderick* (1975), aan wie de term 'dubbelpincipe' is ontleend; Feenstra, *Ehtiek en moraal* (1968); Heitmann, *Fortuna und Virtus* (1958). Zie ook hoofdstuk 6. Over het religieuze aspect (de idee van een straffende God) leze men onder meer Koppenol, *Leids heeal* (1998), p. 350; Van Deursen, *Mensen van klein vermogen* (1991), p. 268-271; Feenstra, *Ehtiek en*

(1586), ‘in weelde niet hoochmoedigh noch in ellenden niet kleynmoedigh’.¹⁰⁵

Dat is precies wat Spiegel bedoelde in zijn mercantiele lof op de Amstelstad. Het is ook de gedachtegang die we tegenkomen in het vroegzeventiende-eeuwse, langere steddendicht, in ieder geval als dat geschreven was door auteurs van contraremonstrantse gezindheid. Pieter Kock noemde in zijn historiedicht op Enkhuizen de twee redenen die de ondergang van alle steden verklaren:

De eerste weelde is (na ons de Wijsen leeren)
 En de tweede hoochmoet, desen gaet voor den val:
 Sij spruyten uyt voorspoet, die wij alle begheeren.
 Is voorspoet dan so quaet, misschien men vraghen sal?
 Neen segghe ick, sij is onschuldich voor 't ghetal
 Die hare comste niet te rechte en ghebruycken:
 Den voorspoet geeft welvaert, daer uyt de dwasen mal
 Werden weeldich, so dat sy als Pauwen haer luycken,
 En daer volcht hoochmoet dan voort op, totdat sij stuycken
 En vallende so wert bij hen 't spreekwoordt versonnen,
 't Moet stercke beenen zijn, die weelde dragen konnen.¹⁰⁶

In tijden van voorspoed zijn weelde en hoogmoed dus de grootste gevaren voor de stedelijke samenleving. De sterke benen die voorspoed op figuurlijke wijze kunnen dragen, zijn gemaakt van gematigdheid. Sommige steddendichters deden dan ook hun uiterste best om aan te tonen dat juist die deugd door de burgers en inwoners werd toegepast. Cornelis Schaghen, die zijn vaders contraremonstrantse overtuiging zal hebben gedeeld, verklaarde in 1621 zelfs dat gematigdheid aan Alkmaars wieg had gestaan. Het begon met de ondergang van Vronen (het huidige Sint Pancras), dat hij beschreef als een rijke handelsstad: daar leidde de overweldigende voorspoed tot hoogmoed, geldzucht en het verzaken van God. Uiteindelijk wist een vroom prediker, gezonden door God, een deel van de inwoners op het goede pad te brengen. Samen met hen stichtte hij even buiten het in zonde vervallen Vronen een klein dorpje dat later uit zou groeien tot de tegenwoordige stad Alkmaar. Die dankt haar naam aan de verzuchting van Vronens vorst dat de nieuwe nederzetting ‘al te na’ was. Volgens Schaghen was de stad dus gesticht uit ethische motieven: een vlucht voor de zondige verdorvenheid van Vronen onder leiding van een vrome en rechtvaardige prediker. Die stedenstichter wordt niet bij naam genoemd maar is nog steeds een voorbeeld ter navolging:

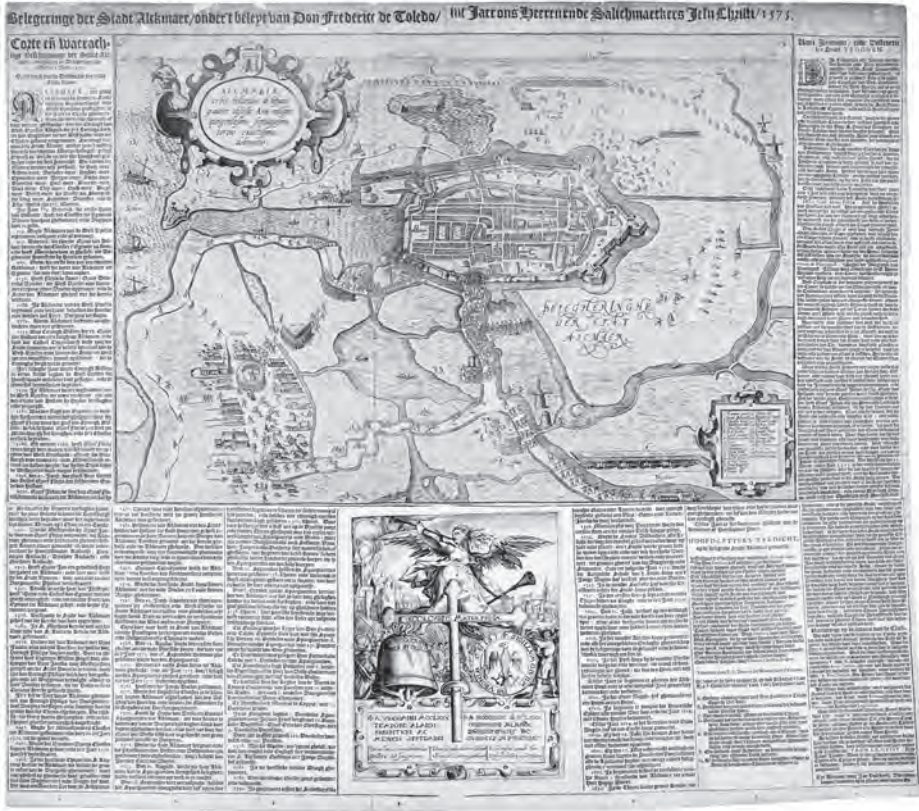
Aan-schóut hier waan ghy zijt: en vólght nu, als ghy placht,
 Uw' stichter die voor al, na Deughd, en Vrede tracht.¹⁰⁷

moraal (1968), p. 180-192.

¹⁰⁵ Coornhert, *Zedekunst*, ed. Becker (1942), V.9, 3.

¹⁰⁶ Kock, *Historia*, ed. Van Voorst (2006), fol. B2v (=p. 38).

¹⁰⁷ Schaghen, *Alkmaar lof-dicht* (1621), fol. A2v. De zogenoemde Vronen-mythe komt ook voor in de *Batavia van Junius*, de *Kronijcke* (1645) van Van der Woude en Soetebooms *Vroonens begin, midden en eynde* (1661). Zie ook afb. 16. Ze werd in twijfel getrokken door Boxhorn in diens *Theatrum* (1632). Pas in 1734 werd ze definitief ontkracht door Simon Eikelenberg. Een studie over deze mythe is een desideratum. Enkele opmerkingen bij Valk, ‘Tussen lokaal patriottisme’ (1985), p. 212; Fasel, ‘Alkmaar en zijn geschiedschrijvers’ (1969), p. 25-26.

Afb. 16 Geschiedenis van Alkmaar op een foliovel (midden zeventiende eeuw). De bovenste afbeelding laat de belegering door de troepen van Don Frederik in 1573 zien. De onderste toont Vronens ondergang in 1303. Terwijl de stad ten onder gaat, steekt de faam haar loftrumpet.

De deugdzaamheid van de nieuwe Alkmaarders, zo verklaart Schaghen, blijkt onder meer uit de 'gulde middel-maet' die zij in alles weten te betrachten, en – heel belangrijk – hun vrome devotie voor de Heer, die bij gebrek aan religieuze bezieling en dankbaarheid voor de door Hem gegeven welvaart immers naar zijn gebruikelijke strafwerktuigen kon grijpen: oorlog, pest en duurte. Inderdaad ging Vronen ten onder en was er voor Alkmaar een mooie toekomst weggelegd (afb. 16). Schaghen past hier de al genoemde opvatting van een straffende God toe.¹⁰⁸

¹⁰⁸ Schaghen, *Alkmaar lof-dicht* (1621), fol. A1v-2v ('De weeld' is haar een last, waer door zy komt tot dalen', waardoor men 'Gods zoenelóóze toorn, en grauwelijcke straf' riskeerde) en D3v ('gulde middel-maet'). Lees over de neostoïsche denkbeelden van Schaghen: Strengolt, 'Twee Alkmaarse dichters' (1980), p. 136. Het denkbeeld van de straffende God wordt onder meer ook verwoord door de militante, contraremonstrantse predikant Ampzing in zijn *Beschryvinge* (1628), p. 38: 'Het was dan noch wel-eer, en in voorlede dagen, | Vrij beter als het is, als al de steden klagen, | En als het gansche land dat ook bekenen moet. | Maer (lievel!) is het niet de sonde die dit doet? | Wilt dan des Heren woord en heylge vrees betrachten, | En met een meerder vlijt op sijne wegen achten, | En wand'len so voor God.' Ampzing had in de desastreuze jaren 1570 dus een straf van God gezien, gevolgd door de zegeningen van het heden die afhangen van de

Materiële superioriteit – omschreven als een geschenk van God – heeft zowel in Schaghens tekst als in de andere hier geanalyseerde stedendichten van calvinistische snit dus een duidelijk (neostoisch-)morele en godsdienstige keerzijde.¹⁰⁹

Morele superioriteit

Zoals uit dit religieuze en moraalfilosofische denken al blijkt, was een zekere morele superioriteit de *conditio sine qua non* voor het verwerven en in stand houden van de materiële welvaart. Voorwaarde voor die welvaart – de grote omvang van de stad, haar luisterrijke gebouwen en haar economische bloei – was niet alleen een deugdzaam innerlijk leven dat zich kenmerkte door gematigdheid en godsdienstzin, zoals we in de vorige paragraaf hebben gezien, maar ook een goed beleid van de stadsregering, dat gericht is op het bevorderen van vrede en rust onder de burgers en stadsbewoners. In veel stedendichten wordt de stad dan ook voorgesteld als een ideale samenleving waarin modelburgers eensgezind met elkaar omgaan en het bestuur vlekkeloos verloopt.¹¹⁰

De stedendichters drukken hun lezers voortdurend expliciet op het hart dat de stadsbestuurders een rechtvaardig beleid voeren dat naar interne vrede en eendracht streeft, ‘den gulden vrede’, zoals Schaghen het verwoordt in zijn opdracht aan het stadsbestuur, ‘sonder welck den roem aller Steden roemloos is’.¹¹¹ Voor dergelijk uitstekend beleid worden verschillende bewijzen aangevoerd. Krijgsman Cornielie Brandt, bijvoorbeeld, vermeldt in 1594 in de eerste plaats dat de magistraat zich in vreedstijd goed voorbereidt op wat nodig is in oorlogstijd, vooral door de bouw en het onderhoud van stadswallen en -muren.¹¹² Bewijst dit het vooruitziend beleid (onderdeel van de kardinale deugd der wijsheid), elders prijst hij de manier waarop de magistraat de eensgezindheid onder de stadsbevolking bevordert door middel van de rechtspraak: ruzies en andere onenigheden worden beslecht, en opstandige personen gestraft – niet door streng op te treden, maar juist op gematigde wijze.¹¹³

vroomheid der burgers. Ook Pontanus had gewaarschuwd voor de gevaren van al te grote voorspoed, maar met een verwijzing naar een klassieke bron (Pontanus, *Historische beschrijvinghe* (1614), fol. *4r). Over dit thema in Orlers’ stadsbeschrijving leze men hoofdstuk 6.

109 Als het moest kon Hij wat gegeven was, weer terugnemen. Dat was de grootste angst die predikant Jacob Laurensz uitte in zijn reeds genoemde lofdicht op de Amsterdamse bouwactiviteiten, waarin de stedenmaagd verzucht dat zij bang is dat ‘Godt een rechtveerdigh Godt, een hater aller sonde, | Die ’t Godloos wesen wis vervloecket met sijn monde, | My komen plagen sal, en straffen’. De Roever, ‘De kroniek van Staets’ (1886), p. 66.

110 De terminologie voor dit superiorteitsdenken is geïnspireerd op De Bièvre, ‘Violence and virtue’ (1988), p. 310, die stelt dat Ampzing er (onder meer) naar streefde om ‘material superiority’ aan te tonen en ‘moral respect’ af te dwingen waarbij het gaat om ‘the community’s public virtues’ (p. 308).

111 Schaghen, *Alckmaar lof-dicht* (1621), fol. 12v.

112 Brandt, *Himne en l’ honneur de la ville de Leyden* (1594), fol. A4r-v. De werkelijkheid was anders. In de nacht van 2 op 3 oktober 1574 – vlak vóór Leidens ontzet – stortte over een lengte van 16 roeden tussen de Koepoort en de Toren van Bourgondië de verdedigingsmuur in omdat ze slecht was onderhouden. Lees hierover Koppenol (ed.), *Het Leids ontzet* (2002), p. 116.

113 Brandt, *Himne en l’ honneur de la ville de Leyden* (1594), fol. B1v. Precies dezelfde deugden – wijsheid, vooruitziend beleid en rechtvaardigheid – schrijft Vondel 70 jaar later toe aan het Leidse stadsbestuur in *Op de gelukkige regeeringe van Leiden* (1664), dat hij schreef naar aanleiding van de presentatie van een schilderij van Ferdinand Bol voor de burgemeesterska-

Aan dit lijstje – vooruitziend beleid en rechtvaardigheid – moet nog een derde eigenschap worden toegevoegd: de zorg voor de zwakken in de samenleving. Als Ampzing Haarlems bestuurlijke organisatie bespreekt, vermeldt hij allereerst dat de burgemeesters dagelijks allerlei twisten beslechten, dat de schout en schepenen criminele zaken behandelen, en dat de vroedschap vergadert om in moeilijke kwesties advies te geven. Maar daarna geeft hij een lijst met charitatieve instellingen voor armen, wezen, zieken en ouden-van-dagen (en ook het tuchthuis) die voor hem het belangrijkste bewijs vormen dat de stad haar zaken goed op orde heeft.¹¹⁴

Een zeventiende-eeuws *Liedeken van Haerlem* combineert op eloquente wijze deze hoofdpunten, het rechtvaardige beleid en de zorg voor de zwakken in de samenleving waarbij het streven naar een vreedzame samenleving centraal staat:

Burghermeesters en Heeren
Regeeren perfect,
Sy haer Borghers eeren,
Elck sijn hooft ontdeckt:
D'Armen sy besorghen,
Die hier maer Godtvruchtigh leeft,
Men wacht niet tot morghen,
Eer dat men haer Nootdruft geeft.

Broodt doen sy vergaren,
Laecken ende Geldt,
Turf doen sy bewaren,
Den Armen besteldt:
Koussen, Schoenen, Linnen,
Besorght men de Weesen al,
Weed'wen die niet winnen,
In ons Haerlems Soetendal.

Als de Borgers twisten
Hart teghen malkaer,
De Heeren dat wisten,
Ontbiense by haer:
Niet gaerne twist maecken,
Soecken vree aen elken kant,
En in alle saecken
Lief hebbbers van 't Vaderlandt.¹¹⁵

mer in het stadhuis. Mogelijk kreeg hij hiertoe opdracht van het stadsbestuur. Vondel, *De werken*, ed. Sterck (1927-1940), dl. 10, p. 176. Lees over dit gedicht Molkenboer, 'Een bewaard handschrift' (1930).

¹¹⁴ Ampzing, *Den lof van Haerlem* (1616), fol. C4r-v.

¹¹⁵ 'Liedeken van Haerlem', in: *Dubbelde nieuwe Haerlemsche duyne-vreught* (z.j.), p. 6-8. Dit liedboekje is uitgegeven in de tweede helft van de zeventiende eeuw, maar het liedje is vermoedelijk van vroeger datum. Het is ondertekend door 'Haet, is quae', 'Nijdt, maeckt strijdt' en 'Verwint altijd'. Het komt later voor als 'Haerlemse vermakelykheyd' (z.j.) in een bundel met materiaal van de Amsterdamse liedjeszanger en straatventer Pieter de Vos: Van Vliet, 'Klein Jan' (2007); Kossmann, 'De liedjesdrukken' (1938-1939) met 132 vel 33 over dit gedicht. Het liedje vervolgt met een strofe over de Haarlemse tolerantie en gastvrijheid: hier legt men geen geloof op en is iedereen welkom.

De regering bestuurt de stad dus op uitstekende wijze, maar getuigen de burgers eveneens van maatschappelijke betrokkenheid? Dat was een belangrijke vraag. Een stedelijke samenleving was ook een verdeelde samenleving, op politiek, religieus en sociaal-maatschappelijk gebied. Politieke facties verdeelden de stad in elkaar bestrijdende kampen. Fundamentele verschillen in leer verdeelden het protestantse deel van de bevolking in bezielde en strijdlustige kuddes met hun eigen kerken, hun eigen herders en hun eigen sociale voorzieningen. De godsdiensttwisten tijdens het Bestand tussen rekkelijken en preciezen lieten vooral in de steden hun sporen na. En dan is het grote katholieke bevolkingsdeel nog niet genoemd: rond 1650 was ongeveer 40% nog steeds de oude godsdienst toegedaan. Ook op sociaal-maatschappelijk vlak was de stad alles behalve een eenheid. De verschillen tussen rijk en arm waren groot. De macht en het kapitaal waren in handen van een groep regenten, kooplui en ondernemers die gaandeweg een steeds hechter oligarchie vormde. Aan de onderkant van de sociale ladder stond een redelijk omvangrijke groep ongeschoolde arbeiders en bedeeden, die leefden rond het bestaansminimum. Bovendien waren de sociaal-culturele verschillen groot. Omdat de mortaliteit in vroegmoderne steden de nataliteit overtrof, waren de steden voor hun demografische groei en dus voor hun economische welvaart afhankelijk van immigranten, niet alleen van het omliggende platteland, maar ook van verder weg. De steden voerden soms zelfs een actieve politiek om zoveel mogelijk nieuwe arbeidskrachten en nieuwe consumenten binnen de muren van de stad te krijgen. Dit betekende niet alleen een toename van het armoedeprobleem naast een belangrijk in-fuus van kapitaal en kennis, maar omdat de immigranten voor een belangrijk deel afkomstig waren uit streken met een eigen cultuur (zoals de Zuidelijke Nederlanden, Scandinavië en het Duitse rijk) resulteerde dit ook in een grote culturele diversiteit. Dat kon leiden tot aanzienlijke spanningen.¹¹⁶

Van al die spanningen blijkt uit de stedendichten helemaal niets. Vrijwel altijd wordt de stad voorgesteld als een harmonieuze, vreedzame en eensgezinde samenleving waarin de 'stedelijke werkelijkheid is verdraaid en ongevaarlijk gemaakt', zoals A.-J. Gelderblom concludeerde.¹¹⁷ Onenigheid wordt verdoezeld. Stedelijke saamhorigheid spreekt vanzelf, al wordt die soms expliciet vermeld. Cornielie Brandt merkt bijvoorbeeld op dat steden niet alleen worden geprezen omdat ze gunstig gelegen zijn,

116 Over deze onderwerpen leze men onder meer Prak, *Gouden eeuw* (2002) en Frijhoff en Spies, *1650* (1999), m.n. p. 137-225. Frijhoff en Spies wijzen op het ontstaan van een discussiecultuur die draaide om het sluiten van compromissen. Dorren, *eenheid en verscheidenheid* (2001) laat zien hoe dergelijke sociale processen op stadsniveau werkzaam waren. Veel gegevens over de stedelijke samenleving in deze periode zijn ook te vinden in Groenveld e.a., *De Tachtigjarige oorlog* (2008). Voor meer informatie over demografische en economische ontwikkelingen in deze periode raadplege men vooral De Vries en Van der Woude, *Nederland* (1995). Over de immigratie van Zuid-Nederlanders en het langzame proces van hun integratie, leze men verder de grondleggende studies van Briels (wiens getallen overigens aangevochten zijn): 'De Zuid-nederlandse immigratie' (1987) en 'Brabantse blaaskaak en Hollandse botmuil' (1985). Over migratie naar de Republiek in het algemeen raadplege men Lucassen en Penninx, *Nieuwkomers* (1999).

117 Gelderblom, 'Woeste noormannen' (1984), p. 18-20, het citaat op p. 20, en Gelderblom, 'De maagd en de mannen' (1986) over de topiek van de stedenmaagd in het bijzonder. De dubbelfunctie van stedendichten (en historische stadsbeschrijvingen) is het best beschreven door Van Nierop, 'How to honour one's city' (1993), die opmerkte (p. 174) dat 'they fostered and promoted civic pride, and they served as a blanket to cover urban discord.'

maar ook omdat de inwoners er eensgezind zijn.¹¹⁸ Dat geldt ook voor Leiden. Vreemdelingen worden daar met open armen ontvangen en liefdadigheid staat hoog in het vaandel: uit pure naastenliefde schuift men hier de armen dagelijks een aalmoes toe. In de stad heerst verder vrede en men is er ‘unies & bien accoirts’.¹¹⁹ Solidariteit staat de Leidenaars dus op het voorhoofd geschreven. Opmerkingen van gelijke strekking treffen we zo nu en dan ook in andere stedendichten aan.¹²⁰ Vaker blijkt het impliciet. In Schaghens relaas over de belegering van de stad in 1573 staat de Alkmaarder bevolking, mannen en vrouwen, jongens en meisjes, zelfs de ‘minste van ons al’, tegenover de bloedige hand van Alva. Over de gebeurtenissen vernemen we weinig. Over de Alkmaarse heldenmoed des te meer.¹²¹ Van tweedracht in een stad vol honger, angst en moeilijke beslissingen is geen sprake.

Ook Ampzing, ten slotte, verzweeg onenigheid en brak een lans voor een solidair stedelijk saamhorigheidsgevoel. In het relaas over de zo desastreus afgelopen belegering benadrukte hij net als Schaghen de eendrachtige moed van de stadsbevolking, en hij wees erop dat andere steden de tijd hadden gehad zich op de komst van de koninklijke troepen voor te bereiden. In Haarlem had men daarom niet alleen gestreden voor de eigen, maar voor ‘ons aller vryigheyt’.¹²² Ook elders in zijn stedendicht wordt met geen woord over stedelijke verdeeldheid gerept. Zoals we hiervoor reeds vermeldden, veranderde dat toen Ampzing in 1628 zijn *lof* omwerkte tot een *beschrijving en lof*, met andere woorden: toen het stedendicht een halve stadsbeschrijving werd. In het gedicht zelf is van onenigheid nog steeds geen sprake, maar H. van Nierop heeft laten zien dat we in de ingelaste prozastukken, die kwamen uit het werk van Pieter Bor, lijsten vinden met overlopers en met verraders die in de stad waren geëxecuteerd. Ook wees Van Nierop erop dat Ampzing in 1628 de problemen bespreekt die waren ontstaan tussen arminianen en gomaristen en de verzetting van de wet die daar in 1619 op volgde. Had hij die zaken in 1621 nog onvermeld gelaten, nu kon hij niet langer om de ‘Spaensche Oorloge’ en ‘Arminiaensche Factie’ heen:

En als ik dit gedenk, so vallen mijne veren.

Ik wilde onse Stad so hertig-gaerne eren:

’tWil over-al niet sijn.¹²³

Conform de gangbare normen voor historische objectiviteit – waarop we in hoofdstuk 4 nog zullen terugkomen – kon Ampzing in zijn stadsbeschrijving niet alles meer verzwijgen, maar in zijn stedendicht was dat geen probleem.¹²⁴

118 Brandt, *Himne en l’ honneur de la ville de Leyden* (1594), fol. A2r – A2v.

119 Brandt, *Himne en l’ honneur de la ville de Leyden* (1594), fol. C2r – C2v.

120 Schaghen, *Alkmaar lof-dicht* (1621), fol. A3v en D3v (‘Haar Goedheyd, en haar Deughd in’t voor-hóóft staat te lezen’).

121 Schaghen, *Alkmaar lof-dicht* (1621), fol. B2r–C1v.

122 Ampzing, *Den lof van Haerlem* (1616), fol. B4v–C2v.

123 Ampzing, *Beschryvinge ende lof* (1628), resp. p. 197–200 en 483. Ampzing (p. 483) geeft aan dat de feiten iedereen wel bekend zijn, zodat zwijgen zinloos is: ‘En waerom ist u leed, Dat ik vrijmoedig seg, dat al de wereld weet?’ Deze passage wordt ook besproken door: Van Nierop, ‘How to honour one’s city’ (1993), p. 279–280. Deze constateert een rollenconflict tussen de humanistische historicus en de strijdvlustige predikant. Ik zie eerder een conflict tussen de principes van de stedenlof en het objectiviteitsbeginsel uit de geschiedschrijving.

124 Over het niet geheel verzwijgen van controversiële gebeurtenissen in stadsbeschrijvingen leze men ook: Haits-

Besluit

Zowel in korte als omvangrijke gedichten werd in de eerste helft van de zeventiende eeuw bij voortduring de lof op steden gezongen. Daarbij grepen de auteurs naar retorische principes uit de oudheid, die werden aangepast aan de eisen van de eigen tijd en maatschappij. Uit de analyse van een aantal omvangrijke stedendichten, die tot nog toe weinig aandacht hebben gekregen, bleek dat deze dichtsels steevast werden geschreven door burgers uit de bezongen stad uit gevoelens van burger trots en burgerplicht. Men preekte voor eigen parochie, zoals de veertiende-eeuwse Italiaanse humanist Bruni had beweerd, en het ging daarom eerder om het literaire plezier, dan om het beweren van iets nieuws of het bewijzen aan de hand van bronnenmateriaal.

Zonder zich te bekommeren om het historiografische streven naar objectiviteit, wilden de dichters de stedelijke superioriteit aantonen. Dat diende een didactisch doel dat in feite overeenkwam met het doel van de pragmatische geschiedschrijving: het leren van lessen. Daarom werd de superioriteit minder aan het uiterlijk en de gebouwen ontleend (architectuurgedichten zoals die van Jacob Laurensz over de Amsterdamse bouwactiviteiten of Jacob van der Does' wandelingen door Den Haag daargelaten), dan aan de morele voortreffelijkheid van de stadsbewoners en -bestuurders. Morele superioriteit was volgens dit denken de *conditio sine qua non* voor materiële welvaart. Belangrijk waren een deugdzaam innerlijk leven dat zich kenmerkte door matigheid en godsdienstzin, en een afdoende maatschappelijke betrokkenheid van inwoners, burgers en bestuurders. Daarbij ging het enerzijds om een goed beleid van de stadsregering, anderzijds om vrede en rust onder de burgers en stadsbewoners. In veel stedendichten wordt de stad dan ook voorgesteld als een ideale samenleving waarin modelburgers eensgezind met elkaar omgaan en het bestuur vlekkeloos verloopt. De stedenbouwkundige en architectonische beschrijvingen vormden slechts het decor van die handelende stadsbevolking, die de stad en haar gebouwen immers zelf had geschapen.

Het hoeft niet te verbazen dat het schetsen van een ethisch profiel een belangrijke rol speelde. Stedenlof was immers gegrondvest in de personenlof, zoals Quintilianus had opgemerkt, en vanaf het allereerste begin in de Nederlandse letterkunde – het Haarlemse lofdicht van Dirc Mathijszoon – stonden de goede eigenschappen van de stadsbewoners centraal. Vier goede eigenschappen keerden telkens terug. De stedelingen hadden altijd grote dapperheid getoond in tijden van oorlog, wat vooral bleek uit de gebeurtenissen ten tijde van de Opstand, zij waren schrander op het gebied van het economische leven, en zij getuigden van individuele wijsheid (in de wetenschappen en kunsten) en burgerlijke wijsheid (in de vorm van rechtvaardig bestuur en goede sociale zorg).

ma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993), p. 106-108. Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden* (1614), p. 422 noemt bijvoorbeeld de tweedracht ten tijde van de troebelen rond landvoogd Robert Dudley, graaf van Leicester (1533-1588) in 1587, maar hij weigert erop in te gaan. Voor het niet geheel verzwijgen van de tweedracht ten tijde van de belegeringen door de Habsburgse troepen in 1573 en 1574, zie hoofdstuk 6.